

III. A kalotaszegi cigányzenészek társadalmi és kulturális hálózatáról

„Az etnográfus emberi akar maradni, de mégis elegendő magasságból és távolságból igyekszik megismerni és megítélni az embert, hogy elvonatkoztassa az ilyen vagy olyan társadalomra, vagy ilyen vagy olyan civilizációra jellemző lényegtelen részekről.” (Claude Lévi-Strauss)¹

Az adott téma elméleti és módszertani kérdéseit felvezető és tárgyaló fejezete, majd a kalotaszegi cigányzenészek 20. századi működésének történeti áttekintése után sor kerülhet magára a konkrét elemzésre. A kalotaszegi cigányzenészek társadalmi és kulturális hálózatát három, egymással természetesen szorosan összefüggő és egymást meghatározó, de külön-külön is körülírható részhálózaton keresztül tárgyalom: a következőkben – a kutatás rendelkezésére álló adatok és források alapján – megpróbálom felvázolni a kalotaszegi cigányzenészek működési, társadalmi és gazdasági hálózatát.

„Megpróbálok”, mivel a hálózatokat alkotó személyek, családok nevesítése két, az elemzést igencsak megnehezítő helyzettel szembesített: az egyik a kalotaszegi cigánymuzikusok már említett szakirodalmi „névtelensége”, s ezáltal az írott források csekély mennyisége és gyakran felszínes volta; a másik a vizsgált cigányzenész közösségek rokonsági kapcsolatainak nevesítésének az alábbi, sajtószerű gyakorlatára vonatkozik. A kutatás során ugyanis többször szembesültem a családnevek egy adott családon belüli keveredésével, számunkra „következetlennel” tűnhető használatával: például, hogy a testvérek hol az apa, hol az anya, hol valamelyik nagyszülő családnevét vagy ragadványnevét viselik. Ennek magyarázata, hogy a kutatott cigányközösségekben a „házasság” az utóbbi évtizedekig az együttélést jelentette, s nem az állam vagy az egyház által hatóságilag

¹ Claude Lévi-Strauss: 2001: 65.

meghatározott intézményt.² S mivel ezeknek az együttéléseknek az eseti váltakozása „hivatalos” források által dokumentálhatatlan, így csak a helyi, közösségi és családi emlékezetre támaszkodhatunk annak megállapításában, hogy tulajdonképpen ki kivel is áll miért és milyen fokú rokoni kapcsolatban. Ez a tény viszont adott esetben a rendelkezésemre álló adatok hangsúlyos szubjektivitását jelentheti, megkérdőjelezve azok realitását, ezért is elemzésem elsősorban a szélesebb, megfoghatóbb folyamatokra és nem a homályos részletkérdésekre koncentrálok.³

1. A kalotaszegi cigányzenészek működési hálózatáról

A kalotaszegi cigányzenészek működési hálózatának feltérképezése a működési területek körülhatárolásán túl egy sor szocializációs, kulturális és etnikus problémakört is érint, hiszen egy-egy muzsikusközösség működési hálózata szorosan összefügg családjával, a zenészsakma elsajátításának körülményeivel, később az általa kiszolgált közösség, közösségek zenei igényeivel.

1.1. A zenészsakma választása és elsajátítása

„A cigányzenész pedig általában úgy lesz, hogy beleszületik leendő foglalkozásába.” – írja Sárosi,⁴ mintegy megerősítve azt a nézetet, miszerint a

² Szuhay: 1999: 79: „A cigányközösségek társadalmának alapja így az egy közös felmenőre visszavezethető leszármazottak rokonsági rendszere, szemben a nem cigányok nukleáris családi alapon szerveződő társadalmával. A cigányok származásának számontartása vegyes, átmeneti jellegű rendszer. A többség – közelebről a parasztok – leszármazási rendje egy konzekvens, nyomon követhető rendszer. A gyermekek nevüket apjuk után kapják, évszázadok óta így anyakönyvezik őket, így az apai ági leszármazás a domináns a leszármazási rend számontartásában. A paraszti kultúrában a legális házasság alapját a törvényes házasság, 1895-ig kizárólag egyházi, 1895 után a polgári és esetleg az egyházi házasság jelenti. A cigánycsoportok kulturális rendszerében a házasság törvényességét nem szükségszerűen a törvényes polgári vagy egyházi házassághoz kötés jelenti.”

³ A személyi adatok konkrét datálásának másik hiányossága az elhalálozási adatokra vonatkozik: a kutatás által regisztrált adatok esetében nagyon ritka, s csak az ismertebb zenészekre jellemző egy-egy zenész életpályájának végigkövetése, vagy a gyűjtések által jegyzett születési adatok utólagos kiegészítése. Sőt, a helyzet tovább bonyolódhat, ha a különböző gyűjtések, felvételek alkalmával feljegyzett személyes adatok között eltérés mutatkozik, s így például egy-egy muzsikusközösség több, egymástól eltérő születési dátummal szerepel a forrásokban.

⁴ Sárosi: 1996: 49.

zenész zenészcsaládban születik. Természetesen egy zenészcsaládba való „beleszületés” meghatározó lehet a gyerek szocializációjára (de ez nemcsak a cigánymuzsikusokra vonatkoztatható tényállás, hanem a világ minden zenészcsaládjának jellemzője), ugyanakkor a vizsgált cigányközösségekben is találkozunk „kivételekkel”, azaz olyan zenészekkel, akik nem „családi örökségként” sajátították el a muzsikálás mesterségét, valamint gyakran olyan esetekkel, amikor a zenészcsalád sarja már nem viszi tovább ősei mesterségét. Tulajdonképpen megállapítható, hogy a cigánymuzsikus életpálya éppen úgy egy választott életpálya, mint bármelyik más, egy cigányzenész családban sem születik mindenki eleve zenésznek, még akkor sem, ha természetesen a feltételek adottak.⁵

De melyek ezek a feltételek? Elsődleges az **adekvát zenei nevelés** biztosítása. Sárosi szerint: „Szűk környezetében hangszer is van és talál olyan személyt is, aki annak használatát megmutatja. A gyerek itt is leginkább »magától« tanul; módszeres tanítás, rendszeres gyakorlás nincs. De élete kezdetétől apja hegedülését hallja, a bölcső elhagyása után pedig játékaival is zenél. A felnőttektől is ilyen játékokat kap a kezébe.”⁶ Egyetértek az idézett sorokkal, viszont hozzáfűznék egy kritikai megjegyzést: az általam ismert és kutatott cigányzenész közösségre igenis jellemző volt a „módszeres” tanítás, amennyiben tudunk az ösztönös imitáción túlmutató gyerekekkel való tudatos foglalkozásokról, s még ennél is inkább jellemző volt a rendszeres gyakorlás, gyakoroltatás. Például **Fodor Sándor „Netti”** primás így emlékezett saját zenei neveltetésére:⁷ [Sanyi bácsi hány éves kora óta muzsikál? Hogy kezdett neki?] *Én már, én már... Hat, hét éves koromba már a hegedű a kezembe volt.* [Ki tanította, szóval ki volt az első, akitől tanult?] *A... nagytatámmal.* [A brácsás nagytata.] *Igen. Ő... [S oda nyomta a hangszert a kezébe, s...] Ide, na muzsikálj, s' mikor nem muzsikáltam úgy, ahogy... vette a csupor vizet, és leöntött. „Te!”*

⁵ Kőnczei: 2003: 128.

⁶ Sárosi: 1996: 49.

⁷ Fodor Sándor „Netti” Gyaluban született 1922-ben, édesapja Zágor Samu „Mácsuj” (szül. 1900-ben), édesanyja, a szucsági Fodor Netti (szül. 1902-ben) – akitől ragadványnevét is örökölte – szintén zenészcsaládból származott: a szucsági nagypapa, Fodor János brácsás volt. *Anyám nem egyezett apámmal. Elvállottak.* [Igen.] *S akkor már ingemet, hogy ne hagyjon az utcákon, anyám elhozott Szucságba. Szucságba vót a nagyapám', nagyapám és nagyanyám. A, az én nagyapámat Fodor Jánosnak hívták, brácsás volt.* [Igen.] *Fodor János, de... nem vot nem tudom milyen híres brácsás, de minden vasárnap odamentek muzsikálni.* Kisbács, 2000. december 18.

S akkor úgy ni, megszeppentem, tudod me... észrevettem. „Vigyázz te, mi, mi csinálsz, te, me...” S a úgy, úgy... De, na osztán mondjam el neked, hogy, ez a nagytatám’ [Igen?] és a nagymamámnál vótam, de jött apám. Mert Szucság és Gyalu ottan a keresztül... [A hegy, a hegyen keresztül, igen.] Keresztül kell menni a hegyen, és má’ [Igen.] ott van Gyalu. Jött, még sokszor is jött muzsikálni, fogadták a szucságiak és muzsikált, s mikor vége vot a muzsikálásnak, vagy mikor nem is muzsikált, jött utánam, s vitt. Szeretett apám éngemet, szeretett. Már kilenc’ éves vótam, már akkor már tudtam úgy egy, egy pár csárdást muzsikálni. [Szóval az édesapjától is tanult akkor?] Igen.⁸ Tehát hat évesen hangszert nyomtak a kezébe, s mind a brácsás nagyapja, mind a primás édesapja foglalkozott vele. És természetesen hatással voltak rá nagyapja kollegái, az öreg szucsági zenészek is: Sose felejttem el, votam úgy... nyolc, kilenc éves, és akkor jött Miklós bácsi, vot ott egy zenész, a primás! Miklós bácsi, ú... úgy hívták Antal! [Antal.] Antal Miklós, az öreg. S vót egy... brácsás, velem is muzsikált, az is Antal volt, de úgy a... beceneve vot „Leves”. [Leves.] Leves. Jó brácsás volt. [S ezek ö... öreg zenészek...] Ezek ö, ezek öreg zenészek, ezek má meg vannak ha, halva’ negyven éve. Azok [...] má negyven, ötven éve is, hogy meg van halva. Az én nagy... tiz, tizenkét éves nem votam, mikor meghalt nagytatám.⁹ És még említett egy szucsági primást, akitől tanult: Én, akitől tanultam muzsikálni Szucságba, vot egy primás, vele jártam. [Hogy hívták azt?] Málé Feri. [Málé Feri.] Málé Feri.¹⁰ Arra a kérdésre, hogy ő maga mikor és hogyan kezdte el tanítani fiát,¹¹ így válaszolt: Sanyikát tanítottam’ mondjuk a, ameddig’ há, harmadikos vot. [De ez hogy volt, hogy hány éves korától kezdett Sanyikával?]

⁸ Kisbács, 2000. december 18.

⁹ Kisbács, 2000. december 18.

¹⁰ Kisbács, 2000. december 18. Málé Feri családját széki származásának említette: *Ez... szíki vot a felesége. [Igen?] Igen. Szíkbül, onnan... Szík felől lett, jöttek ide.*

¹¹ Ifj. Fodor Sándor „Netti” (szül. 1967-ben) az elemi osztályokat már a kolozsvári zeneiskolában járta, hogy „tanult” zenész váljon belőle. A fiának vett pléhhegedűről máskor is mesélt: [Sanyi bácsi hogy tanította Sanyikát hegedülni?] *A, minden odaadással csináltam. Véle ke... legelőszőr mikor vót’ a’ négy és fél éves, öt éves. Pléhhegedűt vettem neki. Mert ha... vettem neki mást, mind eltörte őket. Mind el. Vettem neki pléhhegedűt. És... már ke, kezdett aztán „Kicsi kutya tarkát”. Mondom: „Na, vigyázz, mert még megyek muzsikálni, de mire visz, visszajövök tudjad a’ „Jó van, jó, jó.” Amit mondtam neki, ameddig mondtam! [...] Mikorra hazajöttem, már láttam messziről a... nyakára kötötte egy kötöt, és úgy húzta maga után, a hegedűt.* Kisbács, 2000. december 18.

*Hat éves korától már' kezdett. [Igen?] Vot... Vot egy hegedűje, eltörte. Akkor vettem neki pléhhegedű, régebben vot pléhhegedű. Akkor mikor... hazamentem a munkából, idekötött egy kötöt és húzta maga után a, a... [nevet] Mondom: „Te, há hogy-hogy, hát, há...” [nevet] Aztán... mikor harmadikos vot' vot a tanárja, bémentem, hogy vot szülőértekezlet. Akkor azt mondta nekem a, a tanárja: „Sanyi bácsi!” Üsmerős vot, még haver is vot velem. Tüérébe vot háza! Jó üsmerős barátom vot. Mondja: „Sanyi bácsi! Vagy maga tanítja a fiát, vagy én tanítom a fiút...” Mert ne má, neki nem vot szabad, hogy azokat muzsikálja a... Neki már úgy klasszikus dógokat' kellett. Nem ilyen. [nevet] [Igen. És Sanyi bácsi mivel kezdte el? Tehát mi volt az első, amit megtanított Sanyikának?] „Kicsi kutya, tarka...” [Azzal kezdték Sanyi bácsit is?] Igen. És én nek, éngemet tanított a van, van egy nóta. A, a, apám! Engemet is akkor... tanítottak, hat éves koromba. Vót egy nóta: [fütyüli, majd kézbe veszi a hegedűt] Vot ez hogy, ismerték ezt, mindenütt' üsmerős vot ez a: [muzsikálja a „Tarka paszuly az ágy alatt...” dallamát] E, evvel tanított!¹² A fiatalabb nemzedékhez tartozó **Czilika Gyula** primás is kisgyerekkorában kezdett el muzsikálni, a családja irányításával: *Nyolc éves, nyolc éves koromba*. [Nyolc éves. És kitől?] *Bátyáimtól, Samu, Czilika Jani*. [...] [Kikkel jártál először zenélni?] *Bátyámékkal*. [Tehát vittek, mert te gyerek voltál, s vittek.] *Én kicsi vótam itt, Nádas mentén. Mákó, Inakelke, Vista, Méra'* [Ültettek oda mellé...] *Ültettek maguk mellé' éjfé, úgy elmentem a..., le a, lefeküdtem egy-két óra felé, ott votam mellettük*. [S ott tanított...] *Csipás Feri!* [Ferivel is muzsikáltál?] *Peh..., há ő járt... bátyámékkal, tudod olyan esküvők votak, kellett négy primás, három-négy primás. Csipás Feri'* [Ja, hogy az asztalozásnál mehessenek külön, azért voltak olyan sokan?] *Igen! Külön jár, az asztaloknak megvot a, a... kellett mindenkinek a nótáját elmuzsikálni*. [Értem. És...] *És én vagy mentem Samu bátyámmal, vagy Jani bátyámmal mentem*.¹³*

A következő lépést az első **önálló muzsikálás**ok jelentették: *...tizenkét éves lehettem, apám muzsikált Nagykapuson' [Igen.] a nagyoknak*,

¹² Kisbács, 2001. január 31.

¹³ Egeres Gyártelep, 2001. október 29. Czilika Gyula 1958-ban született Bogártelkén, édesapja, Czilika Béla (1924–1966) szintén primás volt, de mivel korán elhunyt, fia testvéreitől, Boros Samutól (szül. 1913-ban) és Czilika Jánostól (szül. 1919-ben) tanult muzsikálni, nekik, s Fodor Netti Sándornak volt generációs társa az említett ifj. Varga Ferenc „Csipás” (szül. 1921-ben) bánffyhungyadi primás.

én muzsikáltam a kicsiknek. Vót kicsi tánc. [Igen.] Nagy tánc, kicsi tánc.¹⁴ – mesélte Fodor Sándor Netti. Egy másik beszélgetés alkalmával már büszkén mesélte, hogyan csábította el saját édesapjától a fiatalokat: ...mikor vótam úgy... tíz éves, akkor már fogadtak a' a Nagykapuson. Nagykapuson fogadtak, fogadták apámat! A nagy legényeknek' ő muzsikált, apám, én a kicsiknek. [A kicsik táncába.] A kicsik táncába. Már! Éjjélkor már mind a nagyok is, a kicsik is, mind nálam votak. Jobban szerették, mert én vicceltem... velik, kicsinek. Jobban telt nekik velem, mind a apámmal.¹⁵ Első zenekarára így emlékezett: [És ki kísérte? Jánoska?] Jánoska.¹⁶ [...] [ő is fiatal volt akkor még...] Á... persze! Ő is... gya, gyalui születésű, ahogy... mint, ahogy én vagyok. Gya, gyalui, és vot ...G, Géza! [A bőgős?] Géza, igen, a bőgős, de az' nem inkább, mert már a... ő nagyobb vot, mint mik. Még vi, vitte mások is vitték ötöt, tudod? [...] [Sanyi bácsinak volt... ilyen állandó zenekara, amikor így összeálltak, tehát hogy amikor meglett a zenekar, hogy mindig ugyanazokkal? Mikor volt az első ilyen, akikkel...] Hát... már tizenkét éves... évembe [...] arra emlékszek, hogy muzsikáltam karácsonyt. Na azután már... két év után, már fogadtak... ilyen kisebb kis' keresztelő, konfirmálás, olyan, [Igen.] ilyen kicsi izébe, már fogadtak és vittek engem. [És mindig Jánoskával ment akkoriba?] Já, akkorjába is Jánoskával... [Értem.] Jánoskával és Lajika, az az Antal, [Igen.] Antal Laji. [Az milyen hangszeres volt? Bőgőzött?] [...] Kicsi bőgővel. [Kisbőgővel.] Kicsivel. [Igen. Kisbőgős volt. S ezek is mind [...] gyaluiak voltak?] Nem! Ez a Antal, az vot szucsági! [Szucsági.] Mert aztán én Szucságba nőttem fel.¹⁷ Czilika Gyula a két testvérbátyjával, Bélával és Ödönnel kezdte el az önálló muzsikálást: [Az öregekkel kezdték?] Igen, ők az öregekkel kezdték. Ők már süldő gyerekek votak, én... Testvérem, Béla, nagyobb kilenc évvel, Ödi hét évvel, mint én. [...] [S mikor volt az, amikor először mentél egyedül? Tehát, amikor téged fogadtak meg. Hány éves voltál?] Hát tizenégy, tizenöt éves voltam. Egyedül? Igen, egyedül, a testvéreimmel. [A testvéreiddel.] Gyuluval, Ödön

¹⁴ Kisbács, 2000. december 18.

¹⁵ Kisbács, 2001. január 31.

¹⁶ A gyalui származású Sztojka János „Jánoska” (1926–2004) Fodor Sándor Netti egyik állandó és kedvenc brácsásának számított.

¹⁷ Kisbács, 2000. december 18.

bátyámmal¹⁸ [...] [Titeket már külön hívtak, a testvéreidet és téged?] *Hát külön megfogadtak minket is, de még külön jártunk az öregekkel is, tudod?* [Tehát ők még jártak, kísérték az öregeket...] *Igen, me... több zenekar kellett, s akkor fel lett osztva, tudod, én* [Igen.] *mikor' Úgy csináltuk a zene, amikor az öregek mentek... jöttek más zenészekkel, tudod, és én a testvéreimmel.*¹⁹

A „taníttatás” az önálló muzsikálással párhuzamosan folytatódott, a „bejátsztatás”, a **tapasztalatszerzés** idősebb zenészek, zenekarok mellett **folyamatosan történt:**²⁰ *És vót Tonti! A brácsása. [Igen?] Az nagybátyja vót, nekem nagybátyám vót. [Igen?] A, apámmal első unokatestvére vót. És akkor ott muzsikáltak, és akkor azt mondta: „Na purdéz, gyere! Gyere. És figyeld meg az öreget. És tanulj!” [Az öreg Csipástól.] Az öreg Csipás.²¹ [...] ...egyszer' mind nézem, mind nézem. Há mi, mindent nem tudtam fogni, tudod, há hozzá? [...] A, a legényes vót a legfontosabb, nekem. A legényes. Lemuzsikálta a legényest' a csárdás, a szapora. Na gondolom ezek, ezt a, esztet... felveszem. Magamba. Há közbe, ahogy mind néztem, há nem votam... fiatal, kis strác [‘srác’] votam, elaludtam! S vot a, akkor nem vót székek, ilyen székek. Hosszú pad vot! Egy hosszú pad vot, sorjába muzsikáltak' engemet bétettek a pad alá.*

¹⁸ Itt valószínűleg összekeverte Czilika Ödön és Boros Gyula nagybátyait a Béla és Ödön testvérbátyáival!

¹⁹ Egeres Gyártelep, 2001. október 29.

²⁰ Sárosi: 1980: 81: „A hivatásos zenész zöme maga is zenész családból származik. Az első útbaigazítást rendszerint apjától, idősebb testvérétől vagy valamelyik rokonától kapja. Családja vagy ő maga később anyagi áldozatot is vállal azért, hogy megfelelő hangszerrel, elismert mestertől tanulhasson, ill. ilyen mellett inaskodhassék. Kezdetől fogva nemcsak repertoárt tanul, hanem a hivatásos zenélés **mesterfogásaival** ismerkedik. Emellett már gyerekként gyakorolja a közönséggel való bánást, ahhoz alkalmazkodást, pl. a lakodalom hagyományos menetét – hogy később rutinos könnyedséggel igazodjék el benne.”

²¹ Fodor Netti az 1930-as években összeköltözött egy Jónás János „Celler” nevezetű gyermónostori brácsással, ahol Sándor fia zenei nevelését nagybátyja, a neves bánffyhungyadi primás, Varga Ferenc „Csipás” (szül. 1896-ban) brácsása, Bunyi József (szül. 1908-ban) vette át: *...azt mondta nekem, hogy nem lesz primás belőlem soha még a világ, a nagybátyám. [Az öreg, az öreg mondta?] Igen. [S miért mondta ezt?] Asztat azért, hogy... a legényest elmuzsikáltam' egy... a legelső, a, a csárdás más hangbul kezdem el. [S megharagudott?] S akkor azt mondta: „Phé! Belőled nem lesz primás soha, még a világ.” [nevet] Nagybátyám vót. [Igen?] Az vot az öreg Csipásnak a brácsása. [Igen.] A nagybá, nagybátyám vót, a... apámmal unokatesvér volt. [Azt hogy hívták?] [...] Benn van az izébe, a... a kaszéta' Bunyi! [Bunyi.] Bunyi. [Bunyi.] Na. Kisbács, 2000. december 18. (Lásd az említett kazettát: *Kalotaszegi magyar népzene*. Kallós Zoltán szerk., Kallós Archívum 5. MK005, Budapest, 1994.)*

Oda a pad alá. És ott elaludtam! Reggel, mikor vége vot a táncnak: „Na! Purdé, gyere, kelj fel!” Felkölt, nem tudtam kinyitni a szememet, a por mind reászállott ott. [nevet] Haza mentünk’ osztán anyám várt már bennünket, hogy menjünk. Csinált anyám tokányt, úgy vo... régebben a tokány és a pulicka. A, a cigányoknak az vot a... az ételik is. [...] Most is én jobban szeretem a tokányt és a pulickát, mind a levest! [mosolyog] Aztán, fiúk, mondjam el nektek! Ez vot a nagy, nagy’ dolog. „Na, purdé, tanultál?” „Tanultam.” „Na, vedd a hegedűt!” Tonti vót a bőgős. A... [A brácsás, nem?] A brácsás! Brácsás, és... vot egy bőgős, a... Gyurinak hívták, nem tudom milyenre’ „Na, gyere, kísérjük le a fiút.” Én örvendtem. Hogy... én itten... Lekísérnek! Há nekifogok egy, egy legényesnek. A, a’ amit muzsikált az öreg. Lemuzsikálom. Finoman! S akkor: „Na! Muzsikáld a csá...” A csárdás’ Más hangból kezdtem. Akkor leköpött. „Phí! Tedd le a hegedűt, belőled soha még a világ nem lesz prímás! Se muzsikás.” Akkor neki a sírás, mert kicsi, még fiatal votam, nem tudtam, hogy mi, mit jelent az még. Mondom: „Anyám! Na né, mit mond bátyám, hogy nem leszek prímás, ugyé most már mit csináljak?!” Sírtam! Akkor néz réá, anyám, s mondja neki: „Ugyí?” – s kacsint neki – „Ugyí, hogy... azért lesz valami belőle?” „Lesz, lesz. De esztet ne felejtse el, amit én mondtam nekije, soha még a világ! Hogy egy prímás, ha megkezdí a legényest, abbúl a hangbú[!] kezdje meg csárdást is! S a’ szaporát is! Csak úgy lesz belőle valami.” Sose fogom elfelejteni. Mikor azt mondja: „belőled soha nem lesz”, miért kezdtem el más hangból a csárdást.²² Érdemes megfigyelni, hogy a „vizsgáztatás”, azaz a számonkérés pillanatában mekkora jelentőséget tulajdonít az idősebb, felnőtt zenészek kíséretének. Vagy egy másik történetet: ...osztán Hunyadon vót’ Csipás Feri, az apja! [Az öreg.] Ezek mind... ismerősöm, mert a... ők szoktak arra játszsa... muzsikálni, és Csipás Ferivel legénykedtem.²³ Én öregebb votam két évvel,²⁴ de már... legény... így, így [Egy, egy korosztály.] egy, igen. Tanultunk muzsikálni az apjátul! [Jó prímás volt?] Nagyon jó! Ulyan, ulyan’ ulyan szaporát muzsikált, hogy’ mi, én nem, nem, nem, nem is... nem is tudtunk vuóna

²² Kisbács, 2001. január 31. Az idézett visszaemlékezésben Bunyi nevét összekeveri a Csipásék kisbőgőseként számon tartott „Tonti” nevével!

²³ Az öreg Csipás együtt „tanította” a két egykorú legényt: saját fiát, ifj. Varga Ferenc Csipást (szül. 1921-ben), s a Bunyi József brácsásának unokaöccsét, Fodor Sándor Nettit.

²⁴ A rendelkezésemre álló életrajzi adatok szerint Fodor Sándor Netti egy évvel fiatalabb volt, mint ifj. Varga Ferenc Csipás, s nem fordítva!

vé, vele egy ujj alatt muzsikálni. *Osztán vótak Almáson! Almáson' ...Ott azokon a falukon vótak sok cigányok. Aztán minden, mindég a farsan-got csináltak, farsangi bálokat. [S arra kellett járni.] Arra kellett menni' mi, mi... mint... gyerekek, ...szóval fiúk! Már nagy fiúk vótunk, aztán az apja muzsikált, s mik mentünk a bálba. S mert az apja figyelt bennünket, hogy ott vagyunk? Hogy akkor a... Odahívott: „Vigyázzatok, ezt a párt én muzsikálom, a következő párt' s izé, Feri! A fiam, a fiam ott Feri! Azu-tán te következel, purdé.” Jó. [nevet] [S utána, miután lemuzsikálták, utána elmondta a véleményét, hogy... most ez milyen volt? Mondott valamit, vagy?] Mondott, na! Mert lemuzsikáltuk, osztán azt mondta: „Ezekből háha! Háha! De nem hiszem, mert tekergők, háha lesznek valami zené-szek, háha, háha.” [nevet]²⁵ De nagyobb legényként már táncalkalmakon kívül is eljárt tanulni, gyakorolni: ...én' minden-minden, minden héten háromszor, négyszer mentem Csipáshoz. [Igen.] Még élt az apja. [Az öreg.] Az öreg! A, az öreg Csipáshoz.²⁶ Különben ez az úzus megfigyelhe-tő volt saját esetében is: a már idős „Netti” Sándort bizony sok tanítvány látogatta. Az említett tanulmányutak pedig általában eredményesnek bizonyultak, így például Fodor Sándor „Netti” későbbi repertoárját és játéktílusát is igen nagy mértékben meghatározta a Csipásoktól való tanulás és a Csipásokkal való együttmuzsikálás.*

És íme egy összetett példa arra, hogy milyen képzési folyamatokon, egyben zenei „ranglétrán” mehetett át egy-egy zenész, ráadásul egy olyan muzsikus családban, amelyik eredetileg nem volt zenészcsalád:²⁷ *Én, Berki Ferenc Árus' jelenleg primás vagyok, de nem primás vótam először, mert én bögös vótam. [Tudjuk, tudjuk!] Ahogy a zenét tanul-tuk édesapámtul, meg bátyámtul' s úgy maradt ránk a zene! Én példáu-l hogy vótam bögös me... negyvenbe apám kiment a frontra' [...] s én' itthun maradtam, fiatal vótam. Egy évig apánkat nem láttuk... Mi törté-nt, hogy én is zenész legyen, a Nagy Árus, a bátyám' mi csinált, vet-tek egy kicsi bögöt, s oda tettek a bögőhöz. Megtanultam a bögöt. Elég*

²⁵ Kisbács, 2001. január 31.

²⁶ Kisbács, 2000. december 18.

²⁷ A mérai „Árusok” története is jól példázza a muzsikus szakma választhatóságát: az ál-talam személyesen ismert Berki Ferenc „Árus” (1931–1995) csupán második zenészgene-rációja volt családjának, az ő nagyszülei még nem muzsikáltak, s egyúttal újabb adalékot nyújt a vonatkozó szakirodalom által többször említett kovács- és zenésmesterség közöt-ti összefüggésekre.

sajnos, hogy nem eleinte fogtam a hegedűt a kezembe, de a bőgőt. De minden eseten' használtam a bőgőt huszonöt évig. Apám hazakerült egy évre mondjuk, [...] mielőtt neki nem fogtam', akkor is csak bőgöztem, vele is még bőgöztem valamennyit. Azután az öreg legyengült, s akkor már kénytelen votam, nem vot mit csináljak én' elővettem a hegedűt, s kezdtem muzsikálni úgy, ahogy, addig amíg, gyakoroltam, asztán bele, bele lassan' csak rájöttem, hogy na, hogy kellene egy zenésznek! Illendőképpen mondjam asztat: a két Árus az se vot, votak... először nem tudom mienyek, mert a szüleik ne, azoknak' nem votak zenészek, me kovács vot' az édesapjuk. [...] S minden eseten, hogy a két fiú nem akart kovács lenni, az Árusok' lopva muzsikáltak! Először megtanult a bátyám muzsikálni, Nagy Árus, utána meg apám lopva megtanulta, úgyhogy' maradt a zene az Árusokra. S attul kezdve erre, maradt ránk!²⁸ Úgyhogy' ezentúl már remélem, hogy a mi családunk, a mi gyerekeink csak' fogják használni az ilyen dolgot, az Árus dolgot, a zenét, hogy ne halljon ki az Áru, az Árus zene. Én ennyit tudok mondani csak.²⁹

Mivel a cigányzenészek számára a muzsika a megélhetést jelenti, érthetően nagy gondot fordítanak a „szakma” családon belüli fennmaradására. Éppen ezért a falusi zenésztársadalmakban az alapokat jelentő szükséges adottságok mellett (tehetség, rátermettség, ritmusérzék stb.) a különböző hangszereken való játszás elsajátításának és későbbi hivatásszerű gyakorlatának jól meghatározott útjai vannak. Például nem mindegy és nem véletlenszerű az, hogy egy bandának milyen a felállása, ki milyen hangszeren játszhat – ez annak ellenére, hogy a cigányzenészeknél általánosnak mondható a többféle hangszeren való játszás ismerete –, és ki mikor cserélhet hangszert. Az is meghatározó tényező, hogy kitől és milyen környezetben tanul már kisgyermekkorától zenélni egy cigánymuzsikus. A kalotaszegi cigányzenészek között a hangszerek fontossági sorrendje

²⁸ A családi emlékezet szerint zenélni a század első felének neves kalotaszegi cigányzenészeitől tanultak, Antal Ferenc „Kis Árus” az „Öreg” Péter (1896–1952) primástól, Antal János „Nagy Árus” pedig „Prikolicstól” és Zombori Gyulától. (Antal Ferenc Árus csak hegedűn játszott, bátyja viszont tudott brácsázni és bőgözni is.) A két öreg Árus mellett tanult a második generáció muzsikálni, ami a neves mérai „Árus-banda” több mint két évtizedes állandó felállását is eredményezte: Antal Ferenc Árus zenekari kíséretében az egyik fia, Berki Béla a brácsás volt, majd miután az unokaöcs, Tóni Rudolf lett a brácsás, akkor harmonikás, a másik fia, Berki Ferenc Árus pedig a bőgős.

²⁹ Méra, 1994, Könczei Csilla beszélgetése Berki Ferenc Árussal.

alapján egyfajta hierarchia létezik, amely nemcsak a dallamjátszó hegedű tekintélye és a kíséretet alkotó hangszerek között áll fenn, hanem valahol a kíséreten belül is: a brácsa (később a harmonika is) „előkelőbb” hangszernek számít, mint a bőgő.³⁰ Megfigyelhető, hogy a hegedűn való játszás tudásának öröklődési útja nagyjából az elsőszülöttség primátusát követi minden cigányzenész családban,³¹ s hogy általában az apa „mesterségét”, vagyis hangszerét és helyét saját fia örökli egy zenekaron belül: egy brácsás leszármazottja nagy valószínűséggel szintén brácsás lesz, egy harmonikásé harmonikás stb.³² (A hangszertudás hagyományozódását és generációnkénti változását a mérai „Árus” zenészcsaládról mellékelt 1. ábra képletesen mutatja.) Sárosi Bálint így összegzi ezt a nevelési folyamatot: „Cigányzenész családban a fiúgyerek, mihelyt lehet, igazi hegedűt is kap a kezébe és 10-12 éves korában apja, bátyja vagy nagybátyja mellett már »inaskodik«, de inkább kisegít – elfoglalja a katonának ment, megbetegedett vagy meghalt családtag helyét a bandában. Rendszerint előbb kontrázik vagy, ha elég nagy hozzá, bőgőzik. A falvak nagy részében még századunkban sem kívántak a cigánybandától harmóniai kíséretet; a harmonizálásban maguk a zenészek is járatlanok voltak. Kontrás és bőgős szinte bárki lehetett, mint Járdányi is írja a kideiekről.³³ Harmonizáló együttesben magának a tehetségesebb primásjelöltnek is érdemes volt

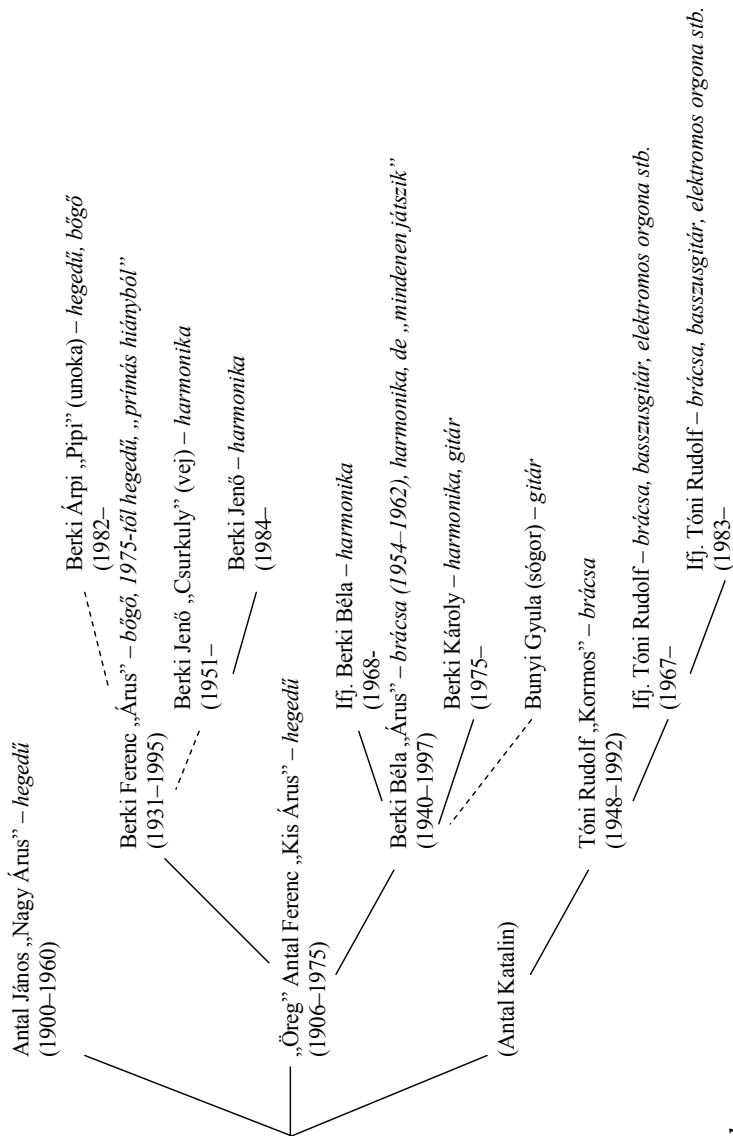
³⁰ Így érthető, hogy például Fodor Sándor Netti arra a direkt kérdésre, hogy ő a hegedűn kívül játszott-e más hangszeren is, a következőképpen válaszolt: *Csak! Csak. Én még brácsázni nem is próbáltam soha.* [Soha?] *Soha.* Majd a beszélgetés folyamán, a már említett Málé Feri szucsági primás kapcsán egyszer csak elmesélte a következő történetet: *És avval jártam' muzsikálni sokat, mert vot egy fia! Fia vot brácsos és én megtanultam' bőgővel! Kicsi bőgővel.* [Igen.] *És vitt minket. Az öreg, a fiát és engemet vitt a...* [Kisbőgő.] *kisbőgőn. Muzsikáltunk itten falukon, mindenfelé, román falukon, itt is muzsikáltunk Bácsban. Van, van olyan ember, hogy... mondja nekem, emlékszik, hogyne.* Kisbács, 2000. december 18. Tehát beismerte, hogy tudott más, „rangon aluli” hangszeren is játszani!

³¹ Kivétel például a bogártelki Czilika Gyula esete, aki a legkisebb fiúként lett primás.

³² Kőnczei: 1997: 36. Az említett Árus-banda esetében például Antal Ferenc Árus halála után a legidősebb fia, Berki Ferenc Árus lett a primás, Berki Béla harmonika, illetve Tóni Rudolf brácsa tudását pedig továbbéltetik fiaik, majd unokáik.

³³ Igen, csakhogy Járdányi szövegéből nem derül ki egyértelműen ezek cigányzenészek volta, s mivel tudunk magyar paraszzenekarok működéséről, valószínűsíthető, hogy Járdányi is egy ilyenről írt. Lásd Járdányi Pál: *A kidei magyarság világi zenéje.* Erdélyi Tudományos Intézet, Kolozsvár, 1943: 9: „A zenét a falubeli kisbanda adja ilyenkor: primás, kontrás, bőgős. Utóbbi kettő szinte bárki lehetett. Csak ritmusban követik ugyanis a primást, a hangmagasságnak, kettősfogásoknak a dallamhoz való igazítása: nem igénye sem az előadóknak, sem a táncolóknak, hallgatóknak.”

A hangszerterjedés hagyományozódása valamint generációnkénti változása a mérai „Árus” zenészcsalád tagjainál:

1. ábra

kontrásként, bőgősként, esetleg segédprimásként kezdeni; ennek később, együttesvezetőként hasznát vette. Századunk közepéig a falusi cigányzenészeknek akár írni-olvasni sem kellett tudnia. Gyereke kettős szakma esetében is »iskola« és végbizonyítvány nélkül örökölte mind a kettőt: apjával együtt dolgozva tanulta meg annak minden mozdulatát a kovácsműhelyben is, a falusi bál vagy lakodalom zenész-emelvényén is.”³⁴

1.2. A repertoár mint a működési terület meghatározó tényezője

A zenei nevelést természetesen befolyásolja maga a **tanult**, majd **használt repertoár**, annak mennyisége és minősége, hiszen tulajdonképpen ez határozza meg később mind térben, mind időben s nem utolsósorban társadalmi vonatkozásokban egy-egy muzsikus működési területét. Mivel a repertoár részletes vizsgálata alapján nyomon követhető a vidék hangszeres zenekultúrájának hagyományozódása, illetve változása, a népzene-kutatás erre figyelt a leginkább, ezt gyűjtötte és kutatta részletesen az elmúlt évtizedekben.³⁵

Kalotaszeg Erdély egyik leghíresebb vidéke, zenei hagyományai a legkevesebb régiséget őrzik. Martin György írta, hogy a „kalotaszegi cigányok viszonylag modern muzsikások, s az újabb magyar és román tánczenei divatot Kolozsvár közelsége miatt gyorsan követik.”³⁶ Ugyanakkor a kalotaszegi cigánymuzsikusokra is vonatkoztatható Pávai Istvának a hivatásos falusi zenészekről megfogalmazott jellemzése, miszerint ők mégis másként viszonyulnak a népzenei anyaghoz, mint a vidék többi lakosa. „Anyagi érdekeltségüknél fogva jobban őrzik a hagyományt, olyan dallamokat is megtartanak emlékezetükben, amelyeket a közönség többsége már nem ismer, hátha még kérni fogja mulatság alkalmával valaki. Ugyanakkor ők veszik át elsőként az újonnan megjelenő darabokat is, mert ha nem tartják a lépést a »divattal«, többet nem fogadják

³⁴ Sárosi: 1996: 50.

³⁵ Az elmúlt évtizedekben a kalotaszegi hangszeres népzenevel foglalkozó tanulmányok, zenei kiadványok és hanglemezek sora jelent meg, a különböző népzenei archívumok (elsősorban a MTA Zenetudományi Intézet Népzenei Archívuma, valamint a Lajtha László Folkloródokumentációs Központ) jelentős mennyiségű kalotaszegi hangszeres népzenei felvételt, és ezáltal vonatkozó adatot tárolnak, ezért a jelen kötet etnomuzikológiai szempontból nem kíván részletesen foglalkozni ezzel a kérdéskörrel.

³⁶ Martin: 1990: 434.

meg őket muzsikálni. Ezért régen is kapcsolatban voltak az »úri zenével«, igyekeztek azt a repertoárt is elsajátítani, hiszen a falu népe mindig is vágyakozott a magasabb rangúnak vélt kultúra iránt.³⁷ Létérdükük kívánja, hogy minél nagyobb repertoár ismeretében minél szélesebb közönséget tudjanak kiszolgálni. Pávai kitér a falusi és városi cigánymuzsikások viszonyára is, szerinte a falusi hivatásos zenészek „ma is nagyra értékelik a »kottistákat«, azaz a városi cigánymuzsikusokat, bár azok rendszerint sokkal szerényebb dallamkészlettel rendelkeznek, nem beszélve a stílusbeli különbségekről, amelyek – különösen a tánchoz való alkalmasság tekintetében – a falusiak oldalára billentik a mérleget. A városi primások játéktechnikája finomabb, rafináltabb, vonótechnikájuk virtuóz, de nem ismerik a falusiak régies és rendkívülien gazdag díszítő stílusát. Bár tudatosan kidolgoznak figurált variációkat egy-egy dallamra, variatív képességük mégsem éri el a falusi primások spontán, minden dallamra kiterjedő, ismétlésenként más-más változatot eredményező figurációinak szintjét.”³⁸ A falusi és városi zenész szembeállítása a valóságban, főleg a 20. század második felétől, s főleg Kalotaszeg esetében nem ennyire kiélezett. Ugyanis városon is élnek – az utóbbi időben egyre többen – faluról beköltözött zenészek, akik továbbra is visszajárnak muzsikálni a faluközösségeknek (például Czilika János bogártelki primás élete utolsó éveiben Kolozsváron lakott), de már a városon is játszanak, tehát mindkét stílust ismerik, bár rendszerint nem egyforma szinten.³⁹ Ugyanakkor megállapítható, hogy a 20. század első felére jellemző konfliktusos versenyhelyzet⁴⁰

³⁷ Pávai: 1993a: 173. Sárosi Bálint szerint is „a hivatásos zenész rá van utalva közönségére. Bárkinek játszik, aki fizetni tud érte. Repertoárját is eszerint kell kialakítania: számolnia kell konzervatív közönséggel ugyanúgy, mint a legújabb divat kedvelőivel, helybeliekkel ugyanúgy, mint távolabb lakókkal.” (Sárosi: 1980: 82)

³⁸ I.m.: 173.

³⁹ Kőnczei: 1997: 36.

⁴⁰ Lásd az előbbi fejezet 84. oldalán idézett, 1919-ből származó kérvényt. Megjegyzendő, hogy a 19. századvég, a 20. század első évtizedeinek Kolozsvárján virágzó kávéházi élet zajlott, erről lásd részletesen Gyarmati Zsolt *A hátország félnyilvánossága. Kolozsvári Kávéházak 1914–1918 és Kávéházak a dualizmus kori Kolozsváron* című tanulmányait (In: Gyarmati Zsolt: *Nyilvánosság és magánélet a békeidők Kolozsvárán*. Ariadné Könyvek, Kolozsvár, 2005), amelyekben a szerző néhány adat erejéig említést tesz ugyan a kor kávéházi zenészeiről is, viszont vonatkozó konkrét adalékokkal nem szolgál. Így megjegyezhető, hogy a kolozsvári kávéházak zenei életének részletes megírása még várat magára. A jelen kötet csak annyiban érinti ezt a kérdéskört, amennyiben és ahol érintkezési felület feltételezhető a városi cigányzenészek és a kalotaszegi hangszeres népzene között.

az utóbbi évtizedekben szinte teljesen feloldódott: mivel a kalotaszegi cigányzenészek eleve „modern muzsikásoknak” számítottak, beköltözve (vagy ingázva!) Kolozsvárra, könnyen váltak „café” zenésszé, így az utóbbi évtizedekben igen sok kalotaszegi származású kolozsvári kávéházi zenész működéséről tudunk.⁴¹ És érdekes mód, noha ezek az „úri romazenészekké” vedlett muzsikások általában lenézően kezelik a hagyományos falusi hangszeres népzene,⁴² bizonyos szituációkban ismét felvállalják „kalotaszegiségüket”, azaz repertoárjukban őrzik a falusi hagyomány bizonyos rétegeit is: erre elokvens példa, hogy amikor a városi táncházak az időközben kivesző tradicionális falusi muzsikások hiányát pótolandó zenészekként felfedezik őket, különösebb megerőltetés nélkül vissza tudják idézni a „kalotaszegi muzsikát”.

De mi tartozott, tartozhatott egy-egy kalotaszegi muzsikus repertoárjához? Elsősorban a vidék **hangszeres tánczenéje**. „Kalotaszeg a régi közép-erdélyi táncművelés magas fokra fejlesztésével, valamint az új tánc-és zenestílus viszonylag korai, szerves beolvasztásával tűnik ki környezetéből” – írja Martin,⁴³ így már a hagyományosnak mondható táncrend dallamkincsét is az új stílus határozza meg: „dallamkincsükben az új stílus uralkodott, de régi lassúkat, keserveseket, hajnali nótákat és verbunkos darabokat is ismertek.”⁴⁴ A kalotaszegi magyar táncművészet törzsanyaga a legényes, a lassú és friss csárdás. A magyar szóló férfitánc legfejlettebb

⁴¹ Például bánffyhungyadi származású Dani „Bárdi” László primás (aki az 1990-es években a Hubertus vendéglőben, majd a Melody, Napoca és Paradis szállodákban muzsikált) és testvére, Dani Bélu csellós, bőgős, basszusgitáros (neki törzshelye a Napoca szálloda étterme volt): édesapjuk Boros, édesanyjuk pedig Dániel volt, ez utóbbi miatt hívják őket Daninak. Szintén bánffyhungyadi származású anyai ágon Berki Viktor nagybőgős (szül. 1952-ben, édesanyja a bánffyhungyadi Boros Elvira volt, ő ott muzsikál, „ahova hívják”), bogártelki származású ifj. Ármán Lajos „orgás” (ő a Continental – egykori New York – szálloda vendéglőjében muzsikált, aztán később hívó lett, s abbahagyta a vendéglői muzsikálást), kalotaszegi rokoni kapcsolatokkal rendelkezik Urszuly Kálmán primás, brácsás is (szül. 1959-ben, ő már tíz osztályt járt zeneiskolába), de muzsikált kolozsvári vendéglőkben ifj. Fodor Sándor Netti is.

⁴² Például Fodor Sándor Netti említette egy bánffyhungyadi vendéglői primásról, hogy: *Bece!* [Bece Gyuszi. Igen. Vele nem muzsikált?] *Nem. Ő muzsikált... Hunyadon, a vendéglőbe.* [Igen.] *S nem vot barát se Csípás Ferivel, se velem. [...]* *Na, és... az, az a primás, Gyuszi, az tartotta magát, ő, ő nem „csűrös” zenész, mint mik.* [Értem. Tehát ő úri zenész...] *Úri zenész, vendéglőbe muzsikált.* [Értem.] *És már ő nem is akart velünk tárgyalni.* Kisbács, 2000. december 18.

⁴³ Martin: 1990: 433.

⁴⁴ I.m.: 434.

fokát jelentő kalotaszegi legényeshez gazdag hangszeres tánczene kapcsolódik, Martin György szerint is a „legényes dallamkészletük az átlagosnál nagyobb, 10–15-öt is ismert egy-egy primás.”⁴⁵ (Az utóbbi évek kutatásai alapján azonban kijelenthetjük, hogy egy-egy jó primás akár 30–35 legényes dallamot is ismerhetett!) A lassú és sebes csárdást vagy szaporát a kalotaszegi bandák viszonylag egységesen gyors tempóban húzzák. A lassú csárdás zenéjében az új stílusú dallamok uralkodnak, de olykor régi lassúk is előfordulnak benne, az esztám kíséretű szapora vegyes eredetű dallamaira főként a nyolc ütemes periódusok jellemzőek. Az új stílusú verbunkot Kalotaszegen a 20. században leginkább már csak lakodalmi kísérőnek húzták.⁴⁶ A szabályozott polgári táncok közül a hétlépés és a gólya fordult elő, alkalmi szerepkörben, de később már teret hódított a keringő, a valcer, a foxtrott, a tangó stb., sőt az utóbbi évtizedekben a városra való tömeges beköltözés (ahogyan említettem, sok kalotaszegi cigányzenész vált vendéglői muzsikussá), az ingázás, a divathullámok gyors terjedése falusi közegekben (erőteljesebben a fiatalság körében), a média hatása (főleg a műholdas tévécsatornák megjelenése óta), szintén befolyásolják az aktuális zenei életet.⁴⁷ Így – az utóbbi években – egy-egy kalotaszegi zenekar repertoárjának egyaránt szerves részét képezhette már a népies, kispolgári szórakoztató zene (lásd „Lagzi Lajcsi” stb.), s természetesen a különböző stílusú könnyűzenei hullámok (lásd slágerek előadását

⁴⁵ I.m.: 434.

⁴⁶ I.m.: 433.

⁴⁷ A magyaroknak húzandó táncokról így emlékezett Fodor Sándor Netti: [Régen milyen sorrendben kellett muzsikálni a magyaroknak, mi volt az első a táncba?] *Legényes!* [Legényes. S utána?] *Csárdás.* [S szapora?] *Szapora! Keringő!* [Keringő. A szapora után húzták a keringőt.] *A keringő, mikor vége már vot a... Keringő! És a keringő után, mikor már izé, vót az a fosztro! Foxtrott. Az a „Ej, haj Ruzsi!”* [nevet] [Igen.] [...] *Ez vot a legjobb! De... ez vot az ismert, közüsmert.* [S a legényes, az hogy volt? Az kérték, vagy azt, azt mindig...] *Azt nem kellett kérni! Avval kezdted meg a párt.* [Minden párt.] *Minden párt.* [S akkor ez ismétlődött?] *Igen!* Ugyanakkor – igazi hivatásosként – ő is gyorsan követte a divathullámokat, a zenei anyag változásait: [És volt olyan, hogy mondjuk rendeltek Sanyi bácsitól olyan nótát, amikor fiatal volt, amit nem tudott, s akkor ott tanulta meg, amikor ott...] *Vót! Még hányszor vot, fiam!* [nevet] *Ajaj! Sokszor! Hát vót, biza! Vót, biza, de hát legtöbbet ilyen falusi nótákat mindet üsmerem, ilyen’ [...]* *Vot például mikor’ vot az a híres Cseh Judit! Na! A, onnat is szereztem sok, sok dallamokat, mert kellett, kértek tőlem mikor lakadalomba vótam. Kérték tőlem, hogy muzsikáljam ezeket a’ Azokat is kellett. Most, most is vannak ezek a... új stílusú’ izék, hogy „Piros vot a paradicsom”* [énekli], *ilyen izé. Ezeket is kell tudjam, mindent. Mindent’ tudok, mindegyiket tudom!* Kisbács, 2001. január 31.

akár idegen nyelveken is elénekelve!) szintén lényegesen befolyásolták a vidék hangszeres tánczenei igényét.

Viszont nem érthetünk egyet Martin azon kijelentésével, miszerint „e bandák többsége főként a magyar falvakba járt, románoknak ritkábban muzsikáltak, s Kalotaszegen kívül alig játszottak”,⁴⁸ hiszen egyrészt a kalotaszegi cigánymuzsikusok – Erdély más többnemzetiségű vidékéhez hasonlóan – több etnikum zenei igényét tudták kielégíteni, s ezek az etnikumok éltek is ezzel a szolgáltatással, másrészt – főleg az utóbbi évtizedek kultúrtörténeti folyamatai (például a városi táncházak, majd ezek hatására kialakuló néptáncos mozgalom), de más okok (például a már említett városra való beköltözés vagy ingázás, vagy más vidékeken adott pillanatokban fennálló zenészhiány, vagy lakodalom esetében egy-egy kalotaszegi fiatal elkerülése máshova stb.) miatt is – mondhatni „megfordultak” szerte a nagyvilágban.⁴⁹

Pávai István szerint „ha a népi tánczene területén jelentkező interetnikus kapcsolatokat kívánjuk vizsgálni, előbb arra a kérdéscsoportra kell választ keresnünk, hogy milyen etnikumhoz tartoznak azok, akik ezt a zenét megszólaltatják, akik erre a zenére táncolnak, illetve rendelkezik-e etnikum specifikummal maga a zene vagy annak egyes elemei.”⁵⁰ Kalotaszeg esetében megállapítható, hogy a 20. században túlnyomórészt cigánymuzsikusok szolgáltatták a hangszeres tánczenét mind a magyar, mind a román, és mind a roma helyi közösségeknek.

A vidék románságának tánckészlete megőrizte a régi, reneszánsz kori táncréteg vonulós jártatós („de-a purtata”) és pörgő-forgó, aszimmetrikus kíséretű forgatós tánc típusát („învârțita”), idővel ez utóbbi vált a vidék (és tágabban Belső-Erdély) sajátosságosan „román” táncává. Férfitáncaikban is őrzik a mezősegi magyaroknál még fellelhető ritka legényes tánc típusát („feciorească rară”), a sűrű legényesüket sok helyen „magyarnak”

⁴⁸ Martin: 1990: 434.

⁴⁹ Például erről kérdésről Czilika Gyula így nyilatkozott: [S Kalotaszegen kívül hívtak máshova muzsikálni?] *Hívtak, Torda'* [Voltál Tordán?] *Enyed felé, igen. Torockó!* [Lakodalom? Torockó?] *Esküvő, igen.* [S ott mit kellett muzsikálni?] *Hát esküvőt, magyaroknak.* [Magyar... ilyen magyar nótákat?] *Magyar nótákat.* [Kolozsváron, lakodalmat?] *Igen!* [Volt olyan is.] *Persze, Kolozsvárt, pláne a hóstátiaknak.* [Hóstát. S külföldön? Jártál sokat.] *Igen. Jártam, votam' Angliába a mákaiakkal* ['mákóiakkal'], *egyszer votam...* [Gondolom Magyarországon sokat.] *Hát nagyjából összejártam Magyarországot. Összejártam.* Egeres Gyártelep, 2001. október 29.

⁵⁰ Pávai: 1993b: 1.

mondják („feciorească ungurește”). Az új stílusú csárdást a magyarokhoz hasonlóan táncolják, a gyors páros táncuk pedig a szökő („de sărit”) vagy a gyors forgató („învărtita iute” vagy „deasă”).⁵¹ A gyalui és bihari havasokban élő románság körében az învărtita lassú és sebes változatai, valamint a férfitáncok mellett különböző láncotáncok, ún. „hora”-k is ismertek. Ugyanis a vidék románságának tánc kultúrája a földrajzi fekvéstől függően különbözik: mást és/vagy másképpen táncolnak a felszezi „hegyi” románok (mócok), s mást a Kapus és Nádas patakok völgyeiben élők, ahogyan erről például Fodor Sándor Netti többször is mesélt: [És a hegyekbe is így volt a román rend, vagy ott volt más?] *Nem! Az más. Más, az más. [Ott, ott milyen, milyen táncok voltak?] Az már, az... más’ [Hogy mondták neki?] Ez vot az albăcșenyestyé, [Igen?] amit muzsikáltam, és vot az a... csejutyo. Amit húz’ Amit Csipás szokott muzsikálni, Felszezen. Ez a. [Muzsikálja a dallamát.] Hasonlít a legényesre, de páros tánc, látod?*⁵²

A kalotaszegi cigányság sajátos táncja itt is az Erdély-szerzte közismert gyors ritmusú csingerálás. Fodor Sándor Netti szavaival: [És a cigánybálban mit kellett muzsikálni?] *Csingerálás. [Csingerálás. Ott csak az volt? Gyors?] Gyors muzsika, és csárdás is. [S volt csárdás.] Vot csárdás. [Az olyan volt, mint a magyar csárdás?] Mint a magyar csárdás, lassú. Ez*

⁵¹ Fodor Sándor Netti arra a kérdésre, hogy a románoknál hogy volt a sorrend, így válaszolt: *A, a... rományoknál’ vuótak olyan faluk, hogy ez is, így pontosan úgy minden. [Hogy úgy kellett legényes...] Kellott legényes, csárdás! Például’ én... én muzsikáltam sokat itten’ Padfalva [‘Nádaspapfalva’], itt van, Popești. Nagyon sokat muzsikáltam ottan. Ott nem is csináltak lakadalmat, ha nem tudtam én menni. Ott’ ez, pontosan ez vot. Legényes’ csárdás, szapora és utána, a keringő helyett vot a vârtitya! [Az învărtita.] Igen. [Igen.] A vârtitya, és a, a, nem’ nem vot szabad, hogy zárđ le a muzsikálást, nem. Nem vot! A vârtitya után megint szapora! [Igen.] S akko vot vége. [S a szaporának mi volt a neve? „De sărit”, úgy mondták?] Nem... Nem. Gyész! [a román ‘des’ sűrűt jelent] [Gyész. És a legényesnek hogy mondták, mert ott volt egy lassú legényes.] Ficsoréstyé! [a román ‘feciorească’ legényest jelent] Vot, vot osztán ficsoréstyé, vot ficsoréstyé unguréstyé! [‘magyar legényes’] [...] Igen, a rendes... ficsoréstyé unguréstyé, a rendes, és vot ficsoréstyé románéstyé! [‘román legényes’] [S az a lassú legényes...] Az a... lassabban és... [Ritka legényes.] Igen! Kisbács, 2001. január 31.*

⁵² Az említett táncnevek közül az első valószínűleg Albac (‘Fehérvölgy’) móc településnévből ered, a második pedig valamilyen sebes táncra utalhat (‘de iute’). Kisbács, 2000. december 18. Vagy egy másik beszélgetés alkalmával: [Van valami különbség a között, hogy kell itt ezeknek a román falvakkal muzsikálni, és ott Felszezen? Van különbség?] *Nagy, nagy! Hát persze, nagy. Nagy, ott, ottan nem is... csárdást nagyon ritkán járják. [Mit járnak? Vârtitat?] Vârtitat. De nem úgy arra, mint erre. Nem az. [Mi, az gyorsabb?] Gyorsabb a vârtitya. Ez a! [muzsikálva mutatja] És a szapora! Úgy, mint a legényes, úgy csinálja. Kisbács, 2001. április 11.*

például egy közüsmert. [Muzsikálja.] Ez, ezen mulattak is. [Igen, énekeltek.] Énekeltek is, és vót aztán' vot a... De a, nem tudom, elmuzsikáltam neked' a... virrasztói' mikor vot? [Nem.] Vi, virrasztói' Abba más... a, a cigányoknak. [Más?] Más! [Miben más az?] Az... keserves. [Muzsikálja] Csak nem tudják esztet muzsikálni, csak én, senki a világon. [Igen?] Mert azok, akik muzsikáltak, azok kihaltak. [Folytatja a muzsikálást.] [Erre, erre cigányul énekeltek?] Cigányul énekeltek, anyám olyan szépen énekelte.⁵³

Sőt Fodor Sándor Netti ifjúkorában például még zsidóknak is muzsikált:⁵⁴ [Sanyi bácsi hol, milyen falvakban muzsikált? Mindenhol muzsikált itt Kalotaszegen?] *Kalotaszegen minden, mind a... a Roșcana, Mărișel, Bălcești,⁵⁵ egészen'* [Fel a havasokig.] *Fel a havasokig. Mindenfelé muzsikáltam. [Alszeg, Felszeg?] Igen! Minden rományul, magyarul, minden. [...]* [És kiknek muzsikált szívesebben Sanyi bácsi, a magyaroknak, románoknak?] *Hát... Nekem mindegy vot akkor. [Mindegyiket kellett tudni.] Kellott tudni. Kellott, mert én abból éltem. [S, s akkor fogadták magyarok is, románok...]* *Magyarok is... [Cigánybálba is fogadták?] A cigányok aztán pláne. Minden ősszel, minden évbe ősszel aztán csinálták a bálót. Szüreti bál! Húshagyókeddi bál!* [És például másoknak így, itt Kalotaszegen, régebb biztos voltak zsidók is, azoknak nem muzsikáltak?] *De Gyaluba vótam, jártam' a farsangot... jártam köszönteni. [Zsidóknak?]*

⁵³ Kisbács, 2000. december 18.

⁵⁴ A későbbiekben külön alponthban foglalkozom a tárgyalt cigánymuzsikások etnikus identitásának kérdéskörével, viszont a zenei produktum vagy bizonyos zenei elemek etnikus specifikumával kapcsolatban már itt is megjegyzem, hogy szerintem annyiban etnikus egy dallam vagy tánc, amennyiben azt a használó személy vagy közösség (vagy, sajnos, adott esetekben maga a külső szemlélő, akár kutató is!) annak tartja. A zene- és táncművészetben nem létezik „fajtisztá”, „ősi”, csak egy bizonyos etnikumra vonatkoztatható és „visszavezethető” népzenei darabok vagy táncok, hiszen ezek vagy időben, vagy térben folyamatosan keverednek, Bartók Béla szavaival élve „keresztveződnek”. Lásd Bartók: 1942: 86: „Az egyes nemzetek népzeneinek összehasonlítása azután tisztán megvilágosította, hogy itt a dallamok állandó csereberéje van folyamatban; állandó keresztveződés és visszakeresztveződés, amely évszázadok óta tart már.” Bartók megállapítja, hogy ezek a kölcsönhatások elősegítik a zenei kultúrák folyamatos gazdagodását, lásd Bartók: 1942: 88: „A kelet-európai népzene jelenlegi helyzete a következőkben foglalható össze: az egyes népek népzenei között való szakadatlan kölcsönhatás eredményeképpen a dallamok és a dallamtípusok óriási méretű gazdagsága támadt. A végeredményképpen kialakult »faji tisztátalanság« tehát határozottan jótékony hatású.”

⁵⁵ A Gyalui havasokban fekvő román hegyi települések, az első valószínűleg 'Roșca', ami magyarul Riska vagy Roska, a másik kettő Havasnagyfalu és Balktelep.

Igen. [És azoknak mit kellett muzsikálni?] *Zsidó nótát.* [Sanyi bácsi tud olyat?] *Tudom!* „*Haj te ide babälä, / tre...*” [énekel, az első sort jiddisül, utána csak dúdolva] *Tudok!* [Igen?] *Ezt nem tudtad? Tudta... Tudok osztán ilyen zsidó, muzsikáltam zsidó keresztlőt. Hogy muzsikáltam: „Hájem, hájem, hájem, hájem, / Jájájájá hájem, hájem, hájem. / Ein und zwanzig rozerváj.”* [énekelei] *Ilyen...*⁵⁶

A hivatásos falusi muzsikus tehát „több nemzetiségű területen a különböző nemzetiségek repertoárját is ismeri.” – írja Sárosi Bálint, majd megjegyzi, hogy „a sokféle zene különböző rétegeit természetesen nem rak-tározhatja el egymástól élesen szétválasztva, hanem ezek bizonyos fokig keverednek tudatában egymással.”⁵⁷ Ennek a megjegyzésnek ellentmond tereptapasztalatom, azaz, ahogyan az általam ismert cigányzenészek meg tudták különböztetni például a régít az újtól, vagy ahogyan ismerték egy-egy adott faluközösség zenei szokásait (akár a legkisebb különbségekre is figyelve),⁵⁸ valamint ahogyan a muzsika „etnikus” vonatkozásaiban igencsak tudatosan eligazodtak, így például Fodor Sándor Netti akár apró játéktechnikai kérdésekben is: [Hasonlít a magyar, román és a cigánybálban a muzsika?] *A magyar muzsika’ a román muzsika hasonlít. Mert vannak olyan nóták, hogy amit’ románba is megvan, magyarba is megvan.* [Igen.] *És a csárdás, az, az... kettő erre, kettő arra.* [Az egyforma.] *Az minden e...* [S akkor mi volt a különbség? A vártita?] *Azok, vannak azok... Votak azok a nóták például, a trilla.* [Igen.] *A magyar muzsika nem sok trilla.* [Igen, egyszerű?] *Egyszerű. Nem sok trila. Például né.* [kézbe veszi a hegedűjét] *Például muzsikálok a magyaroknak ezt a nótát.* [muzsikál] *A románoknak...* [muzsikálja ugyanazt „románosan”] *A trilla!*⁵⁹ Vagy az

⁵⁶ Kisbács, 2000. december 18.

⁵⁷ Sárosi: 1980: 82. Pávai István szerint is az „etnikai sajátosságok elmosódásához hozzájárult Erdélyben az a tény is, hogy a népi tánczenét jobbra erre szakosodott cigányzenészek szolgáltatták. Ezáltal olyan zenészdinasztiák jöttek létre, amelyek etnikumtól függetlenül elláttak egy-egy vidéket táncmuzsikával. Egyaránt anyagi érdekük volt a legrégibb dallamok és a legfrissebb divat által megkövetelt újdonságok ismerete.” (Pávai: 1993b: 7)

⁵⁸ Fodor Sándor Netti szerint: *Minden falunak van különbözőése. Például Bogártelkén’ ott van Bogártelke és Vista, Türe, Mákó, minden faluba van más-más szokás. Vagy gyorsabban kell muzsikálni, vagy lassabban.* Kisbács, 2000. december 18. Vagy: *...például itt, itt a Kalotaszegen vannak olyan’ helyek... Almás, és van Almás mellett ott egy falu, milyennek is hívják? ...Damos! Damos.* [Kalotadamos, igen.] *Damos! Na! Ottan... mindent énekelnek, a szaporán kívül és a legényesen kívül.* Kisbács, 2001. január 31.

⁵⁹ Kisbács, 2000. december 18.

éneklési szokásokban: [A románoknál és a cigányoknál is így van, hogy énekelnek?] *Nem, csak inkább a magyarok. A, a cigányoknál' egy pár nóta van, de hát az-az hasonlít a magyaroknak.* [S a románoknál?] *A, a románoknak a... más, külön... külön.* [Külön. De azok is szoktak énekelni.] *Azok is, igen.* [S van ott is olyan, hogy nótáznak?] *Nótáznak. Vannak, vannak, akik nótáznak. Van olyan, olyan vârtÿita, hogy például úgy énekelik, akkor mikor én muzsikáltam' hogy... van az a „M-am suit în dealu' Clujului” [éneкли] [Igen?] És mi, én, ők is, és... vârtÿita vot. És van az a, megint az a csárdás, hogy „Le-le floare, le-le floare...” [éneкли, majd nevet] *Na.* [Tehát a románoknál is úgy volt, hogy mondták a szöveget, s akkor Sanyi bácsi már tudta, hogy mit kell muzsikálni...] *Hát persze! Már én amikor láttam, hogy mondták nekem, hogy „Când eram mai mic”, már tudtam a dallamát, már minden.*⁶⁰ Czilika Gyula is ismeri a vidék valamennyi etnikumának zenéjét: [S románoknak, magyaroknak, mindenkinek muzsikáltál.] *Igen, falukba, sokat.* [S mi a különbség? Van különbség?] *Mibe?* [A muzsikában.] *Hát, van az învârtÿita ezt... forgasd, há... pár román csárdást kellett. Meg az învârtÿita román forgóást, ezt' és a jutyé... [a román 'iute' gyorsat jelent] învârtÿita iute' [Az is más.] Az is másképp, igen. Eztet tudtam, na! Muzsikáltam én a románoknak is.* [Itt a vidéken?] *Igen! Itt a vidéken.* [S cigánybált?] *Szoktam muzsikálni, de ritkán, most már... [Igen? Nincsenek?] Mérába!* [S ott azoknak mit kell? Ott csak ilyen gyorsan...] *Hát cigánycsingerálás.* [Csingerálás, mi?] *Oszt csárdást.*⁶¹*

A kalotaszegi cigánymuzsikusok repertoárjának tehát igen fontos sajátossága a zenei „többnyelvűség”, az együtt és/vagy egymás mellett élő etnikus közösségek zenei kiszolgálása, s ez szintén meghatározza működési területüket.⁶² A zenei többnyelvűség nemcsak a vidék hangszeres tánczenéjére jellemző, hanem a **zenei repertoár más részeire** is: a kalotaszegi cigányzenészek egyaránt jól ismerik a magyarok régi keserveseit, hajnali nótáit, a románok „doináit”, a romák keserveseit, de akár az új stílusú hallgatókat, románcokat stb., s eligazodnak ezen etnikus közösségek

⁶⁰ Kisbács, 2001. május 7. Az énekelt szövegrészek magyarul: „Felmentem a kolozsvári hegyre”, „Le-le virág, le-le virág...” és „Mikor kisebb voltam”.

⁶¹ Egeres Gyártelep, 2001. október 29.

⁶² A kalotaszegi cigánymuzsikusok nyelvi és kulturális „többnyelvűségével” a következő fejezetben részletesen foglalkozom.

tradicionális szokásvilágához, ünnepeihez kapcsolódó hangszeres zenéjében is.⁶³

1.3. A bandában való muzsikálás

A felvázolt zenei szocializációnak elsődleges célja a **hivatásos zenész-státus elérése**, amikor a már „képzett” fiatal muzsikus egy adott zenésztársadalom teljes jogú tagjává válik, s ebben a minőségében őt elismeri és megerősíti az általuk kiszolgált szűkebb-tágabb közösség is. Mivel ez a státus általában együtt jár a **zenekari tagsággal**, és ezen belül az önálló „banda” megalakításának lehetőségével, a kutatás számára lehetővé válik az együttmuzsikálás családi kötelekeinek és/vagy más okainak, szituációinak (szükség, rászorulás, hírnév stb.) feltérképezése, s ezáltal a zenekarok működésének vizsgálata.

A kalotaszegi hivatásos cigányzenészek, akik szakmájukban „specialisták”, a gyári hangszerek különféle összeállításában alkotnak együttest, „bandát”. A bandák hagyományos, „klasszikus” felállítása a következő: primás, aki egyben a zenekar vezetője (és általában a rangidős családfej is), és a „segítség”, azaz a kíséretét alkotó brácsás/kontrás és bőgős (vagy ksbőgős, azaz csellós, bizonyos esetekben mindkettő).⁶⁴ Ez az alapfelállítás

⁶³ Gondolok itt például a muzsikaszóval való karácsonyi kántálás hagyományára: [Ünnepek alkalmából járt Sanyi bácsi így muzsikálni házról házra, köszönteni?] *Igen, igen.* [Az, az hogy volt?] *Haj, mentem köszönteni, isványozni, jámosozni! Mentem köszönteni. Kántáló este mentem minden házhoz. Muzsikáltam a kántálót. Ahol...* [S egyedül ment akkor Sanyi bácsi, vagy kíséret...] *Dehogy, a kísérettel.* [És minden háznál muzsikált?] *Minden háznál. Nem vot szabad kihagyjak egy házat se. Mert ha hagytam ki házat, megharagudott: „Te, hát nekem nem vot egy pohár pálinkám, vagy’ öt lejem, hogy adjak neked? Kikerültél engemet? Nem szép dolog.”* [S ott is magyarokhoz, románok, mindenkihez?] *Mindenkihez. Kisbács, 2000. december 18. Vagy román lakodalmak esetében a „tyúk notájáról” mesélt Muza József „Toska” (szül. 1922-ben) százfenesi primás: *Viszik a tyúkot a násznagyoknak, s akkor van egy nő, aki viszi a tyúkot, kivirágozva, szépen szalagot tesznek, cigaretát a szájába, s úgy viszik! S akkor csuhajgatnak. Közbe csuhajgat egyet-kettőt, s akkor megállott a nép, és azután én muzsikálok, megáll ő. S úgy kísérik, így né, evvel a notával.* [muzsikál]ja Százfenes, 1986. április 30., Köncezi Csilla gyűjtése.*

⁶⁴ A hangszeres népzeneben megkülönböztetjük a dallamjátészó hangszereket – ez esetben a hegedűt – a kísérfő hangszerektől. A már gyári hangszereken játszó „specialisták” alkotta zenekarok „legkisebb egysége a hegedűs (primás) és kontrás együttese.” – írja Vargyas Lajos, majd így folytatja: „Am a hegedűt és különösen a kontrásét, vagy a brácsát nem a mai módon tartották, hanem a mellre támasztva függőlegesen, s ugyancsak függőlegesen húzták rajta a vonót. Így élesebb hangot adott, egyúttal kevésbé fárasztott.

– természetesen vidékenként eltérően – folyamatosan változott, olykor lényeges módosulásokkal ment keresztül: a múlt század első felében még Kalotaszegen is használt cimbalom idővel eltűnt, helyenként megnőtt a vonós hangszerek száma (gyakori a két vagy akár több primás és brácsás),⁶⁵ és az 1960-as években megjelent a harmonika, amely fokozatosan a kalotaszegi bandák kíséretének egyik alaphangszerévé vált:⁶⁶ [S régebben Sanyi bácsiéknál hogy volt a zenekar, hogy állt fel, tehát volt a primás...] *Primás, brácsás, [Brácsás.] bőgős. [Kis, kisbőgős.] Na fiam, ez, ezt én úgy... Én sokat, nagyon sokat muzsikáltam így csak hárman. [...]* [Igen. És mostanában hogy mennek el muzsikálni, mondjuk, hogyha meghívják Sanyi bácsit, akkor szintén brácsa, bőgő, vagy mostanában...] *Á, nem! Én mindig brácsossal és bőgőssel, mert jó, velik votam megszokva.* [S volt harmonika?] *Vót harmonika, és, és sokszor vót dob is!* [Dob is.] *Dob is.* [Cimbalom? Régebb volt.] *Régebben vot, az nagyon régen vot, ne... nem lehettem úgy, úgy' tizenyolc.* [És szépen szólt a cimbalom?] *Nagyon jól. Nagyon jól [...]* [És ezek az elektromos hangszerek, hogy orgona, meg gitár, ezek mikor jelentek meg, mert ez régen nem volt ez.] *Nem vot. Ez, ez, ez' mondom a... Bogártelkén vot cimbalmos is.* [Bogártelkén is volt cimbalmos?] *Vot. Ott Józsi bácsi.*⁶⁷ [Józsi bácsi.] *Bogártelkén vót cimbalmos*

A magyar és európai hegedűábrázolásokon végig lehet követni ezt a tartást a középkortól a 19. századig, a mai lengyel, sőt appalach-i népi zenészekig. A brácsás-kontrás Közép-Erdélyben három hangból álló harmóniákat játszik. Hangszere lapos pallójú, hogy a három húrt egyszerre lehessen megszólaltatni: hangolása g,d,a.” (Vargyas: 1990: 175–176) Megjegyzem, hogy Kalotaszegen nemcsak a háromhúros, lapos pallójú kontrákat, brácsákat használták, hanem a négyhúrost is, de ebben az esetben is függőlegesen tartották a hangszeret, s ugyancsak függőlegesen húzták rajta a vonót, hogy egyszerre két-két húrt lehessen megszólaltatni. (Ennek hangolása megegyezett a klasszikus brácsahangolással: C, G, D, Á, míg a Vargyas által említett hangolásnál fontos megemlíteni az Á, s néha a D húr oktávval mélyebb hangolását.) A basszus kíséretet bőgőn vagy csellón szólaltatták meg. Az erdélyi (főleg mezőszéki) bandák kíséretükben még régies harmonizálási hagyományt követtek: a dallamhangokra épült dúr akkordokkal kísérték a primást. Kalotaszegen – különböző újabb hatásokra – a cigányzenekarok már funkciós harmóniákkal kísérték a dallamokat.

⁶⁵ Martin: 1990: 434: „A cigánybanda 1 vagy 2 primásból, kontrásból, és kis- vagy nagybőgősből (gardonosból) állt, csak újabban terjedt el a tangóharmonika és a dob. A nagy ünnepeken és lakodalmakban rendszerint 2 primás muzsikál együtt, amikor a nagy tömeg miatt szükség van a hangos, átható zeneszóra.”

⁶⁶ Könczei: 1997: 35. Ez a tény meghaladottá teszi Kodály Zoltán azon kijelentését is, hogy „A cigány sohasem használ: citerát, furulyát, dudát, harmonikát...” (Kodály: 1943: 58.) És még egy – e cáfolatot erősítő – adat: Méra, és egyben Kalotaszeg egyik legsokoldalúbb cigányzenész egyénisége, Berki Ferenc Árus jól tudott furulyázni is.

⁶⁷ Gyurka József (szül. 1919-ben) bogártelki cimbalmos, majd harmonikás.

*Józsi bácsi! Még most is él, van két fia. Mind a kettő' harmonikás...*⁶⁸
A létszámnövekedés, -bővülés néhány egyszerű gyakorlati okra vezethető vissza: így hangosabban, erősebben szól a zene, és könnyebben lehet többfelé oszolva muzsikálni (például a lakodalmi „asztalozásnál”, amikor a zenészek végigjárják az asztalokat, hogy minden vendégnek elhúzzák a kedvenc nótáját).

A 20. század második felében a hagyományos táncélet fokozatos átalakulásával, mondhatni felbomlásával, valamint a helyi közösségek körében az újabb divatok terjedésével változó zenei ízlés gyökeres módosulásokat eredményezett a hangszeres népzene területén is, mivel a múlt századi kalotaszegi cigányok „modern” muzsikásoknak számítottak, akik viszonylag gyorsan tudtak alkalmazkodni az új helyzetekhez. Így az elektronikus hangszerelések és az erősítés (mikrofonok, „dózis” a hegedűn stb.) hozzájárultak a zenekar felállításának, és az általa megszólaltatott muzsika hangzásának fokozatos megváltozásához. Új hangszerek jelentek meg: bőgő helyett a basszusgítár, a kíséretet erősítő dob, a hegedű mellett új dallamjátszó hangszerre találtak az elektromos gítárban és a szaxofonban, és tulajdonképpen szinte minden hangszert helyettesíthet az elektromos orgona, a szintetizátor:⁶⁹ *Mert... fogadják ezeket a' más-féle zenészek, ott szinktrézizátorral* ['szintetizátorral'] [...] *Most lesz egy lakodalom, hogy már szólottak, hogy vigyázz májusba! Kell, hogy menjek' az... én, engemet akarnak. Na. De vannak ezek a Gyuszikáék,⁷⁰ ezek, ezek nincs, ezeknek nincsen brácsik, nincsen bőgőik. Dob! Hegedű! És... [Szintetizátor.] Szintrézizátor és gítár! Na! Azok osztán ...ők. [És...] De, na de(!)... szeretik. Me... muzsikálnak' így is, úgy is, na. Mit mondjak nekik?⁷¹ – kérdezte Fodor Sándor Netti. Ugyanakkor az elektromos orgonák anyagi előnyt is biztosíthatnak mind a zenészcigányok, mind a közönségük számára, mert így – főleg kisebb táncalkalmakra, ünnepekre – akár egy-két zenészt is meg lehet fogadni, nincs szükség teljes zenekarra. (Fodor Sándor Netti is sokat muzsikált az 1980-as évektől ilyen felállásban: ő hegedült, a fia szintetizátoron kísérete. Itt fontos kihangsúlyozni, hogy a*

⁶⁸ Kisbács, 2000. december 18.

⁶⁹ Könczei: 1997: 36–37. Az új hangszerek megjelenését a fiatal zenészgeneráció szintjén lehet jól nyomon követni, lásd például a mérai Árus zenészcsaládról mellékelt ábrát.

⁷⁰ A bogártelki ifjabb Czilika nemzedékre érti: Czilika Gyulára és testvéreire.

⁷¹ Kisbács, 2001. január 31.

hivatásos cigányzenészekre jellemző többféle hangszeren való játszás ismerete a fiatalabb zenészgenerációknál az újabban megjelenő hangszerekre is kiterjedt.)

A hagyományos hangszeres népzene fokozatos felbomlása egyúttal magához a hangszeres zene megszűnéséhez is vezet: jelenleg az elektronikus hangszerelést már a gépi, elsősorban számítógépes zenei szolgáltatás váltja fel, s ez magának a zenész szakmának a felszámolását jelenti. Ezért az, hogy az elmúlt évtizedekben voltaképpen a kalotaszegi cigányzenész társadalom megszűnt létezni, – az egyre gyorsabban változó kulturális divathullámok mellett – nagymértékben ennek a tényállásnak is köszönhető.

1.4. A „kollegák”: szakmai kapcsolatok és értékítéletek

A hivatásos zenészstátus elérése, a bandában való muzsikálás együtt jár a szakmán belüli ismeretiséggel.⁷² Ez utóbbi széles skálán mozoghat: a pozitív elismertségtől, hírnevtől az egészséges versengésen keresztül el egészen az irigy, egymást megvető, nem mindig tisztességes konkurenciáig. A „kollégák” egymásról alkotott véleménye tükrözi a szakmán belüli erőviszonyokat, magyarázattal szolgálhat bizonyos presztízskérdésekre, és nem utolsósorban egy igen fontos adatgyűjtés is: felvillantja **egy adott muzsikusszakmán belüli kapcsolatrendszerét**, mivel a szakmai ismeretség fokmérője az egymással muzsikáló kollegiális kapcsolatok számával, vagy ezek hiányával is mérhető. Ugyanakkor a „kollégákról” való beszéd egyben szakmai (és gondolom személyes) értékítéleteket is közvetít:⁷³ [És ki volt az a zenész, akit ismert Sanyi bácsi fiatal korába, de soha nem muzsikált vele?] *Gyu, Gyuszi! Hunyadon.* [Milyen Gyuszi volt?] *Gyuszi. Gyuszi’ Bece!* [Bece Gyuszi. Igen. Vele nem muzsikált?] *Nem. Ő muzsikált... Hunyadon, a vendéglőbe.* [Igen.] *S nem vot barát se Csipás Ferivel, se velem.* [...] *Na, és... az, az a primás, Gyuszi, az tartotta magát, ő, ő nem „csűrös” zenész, mint mik.* [Értem. Tehát ő úri zenész...] *Úri zenész, vendéglőbe muzsikált.* [Értem.] *És már ő nem is akart velünk’ tárgyalni.* [...] [S a bogártelki zenészekkel is muzsikált Sanyi

⁷² A szakmán kívüli ismeretség egyenértékű az adott zenész közösségi elfogadásával és hírnevével, s ez általában a foglalkoztatottsággal mérhető.

⁷³ Ezek megfogalmazásakor általában előbukkannak kizárólag zenei értékítéletek is, azaz magáról a muzsikáról, a muzsikálásról alkotott személyes vélemények, amelyekkel a későbbiekben részletesen foglalkozom.

bácsi, Samuval, meg ez...] *Igen, igen. Samu' Samu, Jani'* *Vot Samu, Jani, vot nekem egy mostohaapám, az is élt anyámmal, az... Károly, Czilika!* [Az is primás volt?] *Bögős.* [Bögős.] *Az vot a bögösöm, nekem. Ameddig... na.* [És még hol voltak így zenészek, mert voltak Hunyadon a Csipások, Bogártelkén a Czilikák...] *A Czilikák! Így van. Izé...* [Mérában voltak az Árusok, nem?] *Mérába az Árusok.* [Velük muzsikált Sanyi bácsi?] *Igen. Igen.* [Az öreggel is? Az öreggel, vagy...] *A... igen. Mind a kettővel muzsikáltam. A kettőt, két testvér.* [Igen.] *Mind a kettővel muzsikáltam, Mérába, és...* [S akkor Feri még bögös volt nekik, nem?] *Akkor bögös vot. Bögős. [...]* *Na! Gyaluba még vot a Rudi, Viski Rudi.* [Vele is muzsikált Sanyi bácsi? Ismerte?] *Ismertem jól, de nem, nem muzsikáltam.* [Nem?] *Nem, nem.* [S Burálót ismerte?] *Burálót? Avval muzsikáltam' sokat Vistába.* [Vistába.] *Vistába el vot ismerve...* [Azt mondják, hogy nagyon jó primás volt Buráló.] *Igen, nagyon, tiszta muzsika vot.* [Tiszta muzsika.] *Tiszta. Nem vot ő sok trila' tiszta vot a muzsika.* [Még Fenesen volt zenész, ez a Toszka család...] *Toska, Toska!* [Toska Muza, ismerte őket?] [nevet] *Igen. Ismertem.* [És velük muzsikált, vagy nem muzsikált?] *Nem, nem!* [Nem, nem muzsikált.] *Nem muzsikáltam, muzsikálni nem, de muzsik...* [Hallotta őt.] *Igen. De... mikor még élt Blág'* [Ez a Blág Jani?] *Ez a Blág Jani az, az fenesi vot. Fenesi vot.* [És ő milyen hangszeren játszott?] *Primás vot.* [Primás volt.] *Az vot a jó, legjobb primás.* [Igen?] *Igen biza.*⁷⁴ Vagy érdekes például, ahogyan egy 1987-es beszélgetés során Fodor Sándor Netti elhatárolódik Varga Márton „Csipás”-tól: [Könczei Árpád: Csipás Ferivel hol muzsikált együtt?] *A Felszegen. Inaktelkén, Bogártelkén is játszottunk. A Felszegen minden faluba majdnem, minden' Tüérébe! Aztán Tüérébe pláne, osztán ottan sokat' játszottunk együtt.* [Könczei Árpád: Csipás Marcival utoljára mikor muzsikált?] *Én Csipás Marcival egyszer se muzsikáltam.* [Könczei Csilla: Ferivel. Összetéveszted? Könczei Árpád: Ja, Ferivel!] *Ferivel, igen! Ferivel igen. Na... de Marcival nem. Ferivel... ezelőtt úgy... hat' hét éve! Hét éve muzsikáltam.*⁷⁵

A fiatalabb nemzedékhez tartozó Czilika Gyula is sok zenészre emlékszik, illetve sok primással muzsikált együtt: [Milyen nevekre emlékszel, ilyen zenésznevekre?] *Tehát Puli Károly.* [Puli Károly? Ő is bogártelki volt?] *Nem, ő lónai.* [Lónai.] *Csak muzsikált, mindig Vistába fogadtak két zenekart, tudod? És ott megfogadták a Samu' bátyámékat, tudod, s akkor*

⁷⁴ Kisbács, 2000. december 18.

⁷⁵ Könczei Árpád és Könczei Csilla gyűjtése, Kisbács, 1987. augusztus 5.

a lónaiakat külön, tudod? [S Bogártelkén más primás a Czilikákon kívül volt? Más zenekar, vagy csak az...] *Sztojka Laji. Sztojka Laji, az kolozsi vot.* [S ott lakott Bogártelkén?] *Igen, az elvette Gyurka Józsinak a leánytestvérét, tudod? Az is zenészcsalád, hermonikás vot, cimbalmos vot az öreg, Józsi bácsi. [...]* [S kikkel muzsikáltál még gyakran, a testvéreiden kívül?] *Hát bánffyhungyadiakkal is muzsikáltam. Kolozsváriakkal. [Csipásékkal?] Csipásékkal muzsikáltam, Neti Sanyival! [Árusékkal muzsikáltál?] Árus Ferivel, persze! Muzsikáltam sokat Árus Ferivel, Mérába. [Az apját ismered? Az öreget.] Ismertem, halványan... Halványan ismertem, há... [Korán meghalt.] Korán meghalt. S talán „bizonyítani” akarván primási elismertségét, arra a kérdésre, hogy kik voltak azok a zenészek, akiket ismert, de soha nem muzsikált velük, így válaszolt: *Nincs olyan zenész, mindegyikkel.* [Hitlerrel is muzsikáltál?] *Hitlerrel, igen.* Vagy: [Viskit ismerted?] *Igen.* [De muzsikáltál vele, vagy nem?] *Muzsikáltam Gyaluba vele. [S milyen?] Hát ügyes, jó hegedűs vot az öreg. Engem szeretett.*⁷⁶*

A szakmán belül értékelhető „tudás” fokmérője az ismert dallammenyiség, a repertoár bősége, az előadásmód (hangsúlyosan a stílus és a virtuozitás), valamint a terepismeret, azaz hogy melyik vidéken, faluban mit és hogy kell muzsikálni: [S ki volt olyan primás aki, aki nagyon sokat, arról volt híres, hogy sok, sok dallamot ismer?] ...*Csipás!* [Csipás?] *Csipás! Az, az vot egy... és a Kalotaszegen az vot a leghíresebb primás. [Csipás.] És az is jó, vot a jó. [Az öreg.] Az öreg, és utána a fia! Azt osztán, most már... igen. [És Burálóról mondták még, hogy sokat tudott. Ez igaz?] ... Burálóról, de nem vot úgy köz', hogy úgy el'ismerve mint Csipás. Buráló is muzsikált, [...] például, itt a... Vista! [...]* *De már arra felfelé, már nem Burálónak votak a' [És... igen.] És vót itten, erre... Fenes! [...]* *Szenlászló, Magyarfenes, vót az jó primás, Blág Jani. Igen. Az vot a legjobb primás. Blág Jani. Az... [Az is sokat tudott.] Az! Az, az. Az úri muzsikus vot, és mindent üsmert. Mindent üsmert itt a Kalotaszegen, itt az Alszeg! Me úgy' itt Nádistúl errefelé, ez Alszeg! Nádistúl felfelé, az már Felszeg. Más nóták, más a stílus, más' minden.*⁷⁷

⁷⁶ Egeres Gyártelep, 2001. október 29.

⁷⁷ Kisbács, 2001. január 31. Itt valószínűleg összetéveszti Kalotaszeg altájegységeinek „tudományos” meghatározását: Magyarfenes, Tordaszentlászló nem tartozik Alszeghez, hanem a Fenes vagy Lóna patak völgyéhez.

Az is megállapítható, hogy az idősebb vagy már elhunyt, tehát konkurenciát már nem jelentő zenészekre szinte mindig pozitívan emlékeznek: *Vót ottan Hideg János!* [Gyaluba?] *Gyaluba. Az nagy, nagy primás vot.* [Nagy primás volt. Arról meséltek Bodonkúton is, az öreg, a felvételeken, hallottam én is.] *Na, igen! Az a Hideg János, az, az. Az nagy, nagy primá, nagyszerű primás vot.*⁷⁸ De értékes közlés lehet a „segítségéről” alkotott vélemény is: [Sokat muzsikált Csipás Ferivel?] *Nagyon! Nagyon-nagyon sokat, Felszegen.* [S ki kísérte akkor Sanyi bácsiékat? Volt Sanyi bácsi és Feri a két primás, és még kivel muzsikáltak?] *Bunyi! [Ő volt a...] Bunyi. Bunyinak vot még egy másik testvére, az is brácsás vot, és vot „Halál” Károly. Úgy hívták régen. Ha mész’ Eztet ird fel! Ezt a Halál Károlyt, mert ha mész hogy... vegyél túlik... Mész Hunyadon.* [Igen.] *És érdekel, és akkor megmondod, hogy „Ismerik ezt a’ Halál Károly’? Bögös!”* [Bögös.] *Halál Károly.* [És hunyadi volt.] *Hunyadi.* [És jó bögös volt?] *Nagyon. És Tonti! Azt is ird, Tonti.* [Tonti. És ezek nagybögön játszottak már?] *Kicsi bögő!* [Kicsi bögő volt...] *Nem vot nagybögő!* [Tehát kisbögő. Tonti? Milyen Tonti?] *Tonti. Csak annyi, Tonti, mert... Álj meg! Na most már írja... ez, ezek bögösök votak.* [Igen.] *Most... Zódes Péter! Enynyi elég, csak, hogy Zódes Péter. Brácsás! Igen. [...] S ezek mind öregek, nincs, meg vannak halva mind az egész, nincsen, egy sincsen.* [Igen.] *Na.*⁷⁹ Vagy: [A váralmásiakkal is muzsikáltál?] *Muzsikáltam a... Pici’ családdal is.* [Pici? Azok odavalósiak?] *Igen, Aladárral.* [Aladár? Ötvösök, nem?] *Ötvös, Ötvösökkel.* [S az milyen zenekar volt?] *Nem vot rossz zenekar, hát csak ott is kihaltak.* [Kihaltak.] *Meghalt a brácsos, bögös, meg. Ezek maradtak a... Aladár maradt szegény, de ő is... sajnos beteg.*⁸⁰

Az egymástól való tanulás, a mesterség „lopása”, a versenyhelyzet kiéleződése szintén felmerül a szakmai kapcsolatok firtatásakor: [És a régi muzsikások is így tanítottak, hogy...] *Á, nem is törődtek a régi muzsikások!* [Nem?] *A zenészek, régebben nem tanították egyik a másikat.* [Lesték egymástól.] *Lesték egymástól, ahogy lopta a... muzsikát.* [Saját fiainak nem tanított?] *A sajátját igen! De a másikat, ne!* [nevet] [Értem.] *Érted?!* [Értem.] *Na! Érted, na ne... akkor, asztat elfelejtettem mondaní, amikor odakerültem’ a Samuékkal, muzsikáltam velik egy párszor,*

⁷⁸ Kisbács, 2000. december 18.

⁷⁹ Kisbács, 2000. december 18.

⁸⁰ Egeres Gyártelep, 2001. október 29.

lakadalmokat, mint primás, muzsikáltam velük, már osztán irigyek votak, mert az emberek reám jöttek, hogy: „Sanyi, te gyere muzsikálni.” „S, de Samu, menjetek, Samu...” „De tégedet akarunk.” És akkor ők észrevették! Még az is történt... meg jött az izé, ez, kerestek a bodonkútiak, hogy: „Vajon Sanyi bácsi merre van, mert még itt laktam, s hol lakik?!” Ők meg megüzenték, hogy: „Sanyi bácsi már meghalt.” Na. Az, az olyan vot a... [Igen.] Mert régen ebből éltek. [Igen.] A muzsikából. Ha nem vot muzsika, nem vot kaja! Természetesen a konfliktus oka a muzsika minősége: Mert az ők muzsikálásik más vot, sima muzsika. [Igen.] De olyan... pestiesen muzsika. Asztat vették át. [Tisztán játszottak?] Tisztán játszottak. Sima! [Sima.] Sima muzsika. Ne, nem vot... tehetség benne. Csak a sima muzsika, és kész. [...] Nem vot az a díszítése a muzsikának. Mert látod én, hogy, hogy cifrázom?⁸¹

1.5. A kalotaszegi cigányzenészek működési területéről

Régebben szinte valamennyi kalotaszegi faluban működött egy, néhol több, hagyományos népzenei játszó cigánybanda. Minden zenekarnak volt egy „bejárattott” területe, az a szűkebb-tágabb vidék, ahol kiszolgált a helybeliek zenei igényeit (például az életében nagyon közkedvelt gyalui Viski Rudolf és bandája Gyalun kívül rendszeresen muzsikált Magyarlónán, Kiskapuson és Nagykapuson). Bizonyos értelemben a zenészek között egyfajta területi felosztás funkcionált, nagyjából meg volt határozva ki muzsikál Felszegen, ki Alszegen, ki a Nádas mentén és ki a Kapus vagy a Fenes patak völgyében. Természetesen egy-egy jobb, nevesebb bandát gyakrabban elhívtak messzebbre is, és alkalomadtán – például zenészhiány esetében – akár külön egy-egy hangszeres is elkerülhetett (egy másik zenekarral) olyan vidékre muzsikálni, ahol addig még nem járt.⁸² (Itt fontos megjegyezni, hogy a kalotaszegi zenekarok általában csak szükség – például katonaság, betegség vagy halál – ese-

⁸¹ Kishács, 2001. május 7. Fodor Sándor Netti és a bogártelki Czilika család „Samuk” ága közötti konfliktusos viszony erre a versenyhelyzetre vezethető vissza. A Czilikák „Netti Sanyit” következetesen nagy hantázónak tartották, sőt tisztességét is megkérdőjelezték: például Czilika Béla azt állította, hogy „Netti Sanyi” álzsebet varratott a nadrágjába, s kilyukasztván zsebét, oda csúsztatta a muzsikáért kapott hűrpénzt, hogy ne ossza meg a többiekkel (2007. április 11-én mesélte Kolozsváron).

⁸² Kőnczei: 1997: 35.

tében hívtak/fogadtak maguk közé „külső munkatársakat”.)⁸³ Mivel egy adott zenekar megfogadása elsősorban a repertoártól függ, már a kiszolgált közösségek beszámolóí és véleménye alapján felvázolható a kalotaszegi cigányzenészek működési területe. És ha mindezt összevetjük a különböző gyűjtések jegyzőkönyveivel, valamint a cigányzenészek származási és lakhelyeivel, akkor az adatok egyszerű térképre vitelével, azaz kartográfiai módszerrel is kirajzolódik egy működési kapcsolatháló. Ezt teszi a vonatkozó szakirodalom is, amelyik ún. **zenészközpontokhoz** köti a kalotaszegi cigányzenészek működését: „Kalotaszegen több zenészközpont (Bánffyhunad, Gyalu, Magyarlóna, Szucság, Méra, Egeres, Bogártelke, Magyargyerővásárhely, Kispetri) cigánymuzsikásai látták el a falvak tánczenei igényét, s mellettük még parasztprímások is működtek (Inaktelke, Türe).” – írja Martin, majd megjegyzi, hogy: „A helyi zenészek fogytával újabban a távolabbi Borsa- és kis-Szamos-völgyi, mezőségi cigánybandák is átjárnak e tájra muzsikálni.”⁸⁴ (Gondolom, hogy ez utóbbi megjegyzés a kolozsi, valamint a már Kolozsváron élő, de mezőségi származású cigányzenészekre vonatkozik.) A zenészközpontokban pedig a zenészcsaládok ún. **zenészdinasztiákat** alkotnak: „A híres kalotaszegi muzsikus cigány dinasztiák Bogártelkétől Váralmásig, Bánffyhunadtól Méráig és Lónáig rokonsági kapcsolatban állnak egymással, igen zárt házassági kört képezve. Hihetetlen áttekinthetőségük a tágabb vidék zenei repertoárjáról több mint valószínű, hogy nemcsak annak köszönhető, hogy sokfelé hívták őket muzsikálni (6. térkép), hanem rokonsági kapcsolataiknak is.”⁸⁵ (A néprajzi szakirodalom által számon tartott zenészközpontokat, zenészdinasztiákat jelöli az 1. térkép, és a kötet függelékében közlöm – a jelen kutatás rendelkezésére álló adatok alapján – az elmúlt évszázad „nevesíthető” kalotaszegi cigánymuzsikusait.)

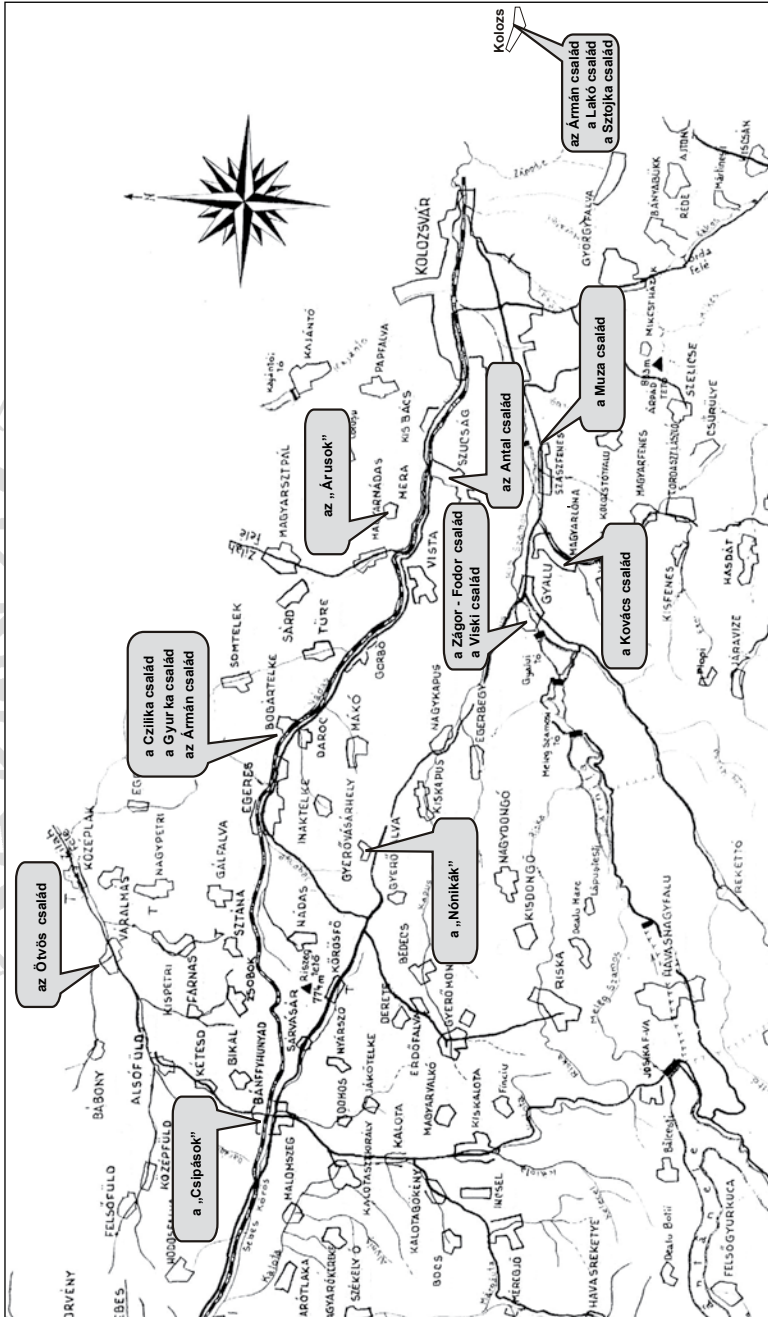
Ugyanakkor a zenészközpontok, a zenészdinasztiák, valamint a zenélési irányok, területek térképre vetítését (lásd a 2. ábraként mellékelt térképet és táblázatot),⁸⁶ vagy a zenészek, zenekarok településenkénti

⁸³ Kőnczei: 1997: 36.

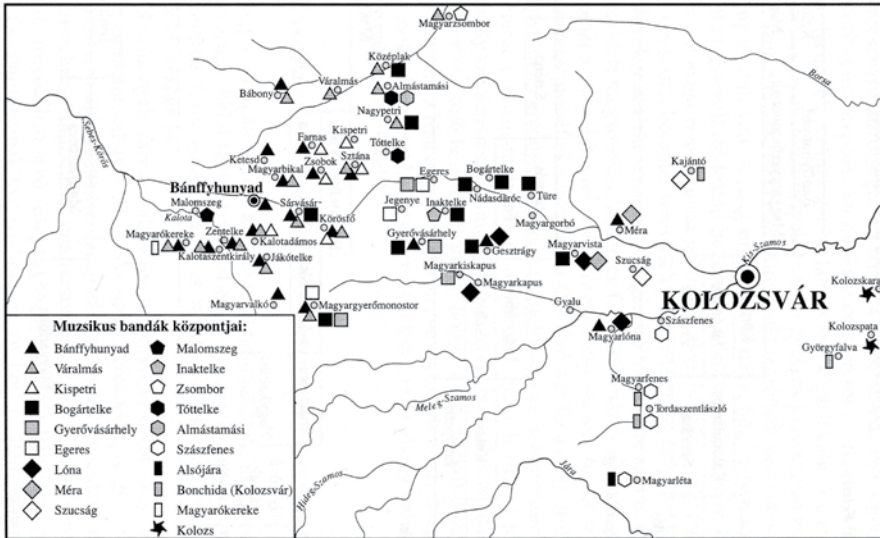
⁸⁴ Martin: 1990: 434.

⁸⁵ Balogh – Fülemile: 2004: 17.

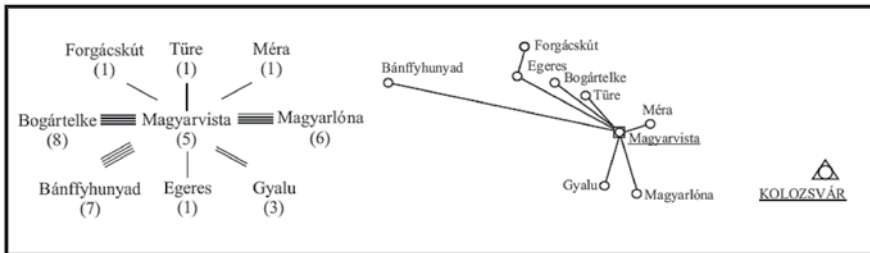
⁸⁶ A Balogh Balázs és Fülemile Ágnes által jegyzetanyagban említett 6. térkép (*Lakodalmi zenészek felfogadása a 20. század közepén*) jelzi a „Muzsikus bandák központjai”-t, valamint ezek működési körzetét (I.m.: 43.), a Martin György által közölt táblázaton (*Magyarvista és a környező falvak zenészeinek kapcsolata*) többek között „a falunéveket összekötő vonalak száma a környező falvakból Vistára járó zenészek számára utal.” (Martin: 2004: 182)

1. térkép

6. Lakodalmi zenészek felfogadása a 20. század közepén

Magyarvista és a környező falvak zenészeinek kapcsolata

[A faluneveket összekötő vonalak száma a környező falvakból Vistára járó zenészek számára utal, a zárójelben lévő számjegy a faluhoz kötött dallamok mennyiségét mutatja.]

2. ábra

felsorolását nem tekinthetjük egyenértékűnek a kalotaszegi cigányzenészek működési hálózatával! Mert a térképről leolvasható adatok csak a felszínét, egyféle „külső” megnyilvánulását jelentik ennek a hálózatnak, nagyjából azt, hogy ki hol él és muzsikál, viszont nem adnak választ ennek belső struktúrájára. Tehát nem magyarázzák, hogy milyen szabályszerűségek jellemzik egy cigányzenész működési hálózatát, azaz, hogy valaki miért és hogyan válhat a tárgyalt zenésztársadalom tagjává, hogy milyen szocializációs és kulturális folyamatok eredménye a zenészsakma elsajátítása, majd a hivatásos zenésztátus elnyerése, hogy a muzsikált repertoár minősége, mennyisége és/vagy multietnikus volta hogyan függ össze a területiség kritériumával, s végül, de nem utolsósorban, hogy az elemzett kapcsolatháló milyen társadalmi és gazdasági vetületekkel rendelkezik.

1.6. A kalotaszegi cigányzenészek működési hálózata

A következőkben a kalotaszegi cigányzenészek működési hálózatát egy, a hivatásos falusi zenészsakma szociális és kulturális kapcsolathálójaként próbálom leírni, amelyben nem a lakhelyhez, családhoz vagy a kiszolgált közösséghez köthető működési terület az alapvető (hiszen ez, mint ahogy a későbbiekben látni fogjuk, körülményfüggő és állandóan változó),⁸⁷ hanem a professzionális zenészlét megélését meghatározó szabályszerűségek. Tehát nem a beleszületés (ez csak elősegítheti a folyamatot), hanem a megfelelő adekvát zenei nevelés, majd a megélhetést korán biztosítható önálló muzsikálás, később pedig a folyamatos tapasztalatszerzés és alkalmazkodás képessége határozza meg ennek a hálózatnak az alapját. Csakis így válhatott valaki zenésszé,

⁸⁷ Egy-egy muzsikus működését nem befolyásolja kizárólagosan, hogy melyik faluban és milyen családban született. Pávai István említi például, hogy a Czilikák „ősei Türebén éltek” és „az első világháború utáni időszakban a bogártelkiek kalákában építettek egy házat, s áthívták abba Türeből a Czilika családot, hogy saját jó zenészeik legyenek az akkor még számos táncalkalom kiszolgálására.” (Pávai: 2005: 5) Tehát a Czilikák, meg akarván felelni a közösségi igényeknek, „piaci” követelményeknek, hagyták magukat „átcsábítani” Türeből Bogártelkére. (Ugyanakkor megjegyzem, hogy a bogártelki református anyakönyvek alapján valószínűsíthető, hogy a Czilika család „Samuk” ága Bogártelkéről rajzott Türebé, tehát tulajdonképpen egy „hazatelepülésről” van szó – erre a kérdésre a későbbiekben még részletesen visszatérek.) Vagy szemléletes példa Fodor Sándor Netti életútja, aki Gyaluban született, Szucságon gyerekeskedett, fiatalkorát Magyargyerőmonostoron élte, majd felnőttkorában ismét Szucságon lakott, később Kardoson (ez a település időközben összenőtt Kolozsvárral), Egeres Gyártelepen, végül pedig Kisbácsban telepedett le, s közben mindenhol folyamatosan zenészként működött, együtt muzsikálva különböző stílusú és felállású zenekarokkal.

így tudta végigjárni a zenei szocializáció lépcsőit (kitől/kiktől, hogyan, mikor és miért),⁸⁸ így sajátíthatta el a később használt repertoárt (legyen az hangszeres tánczene, vagy a zenei repertoár más része), valamint a zenei többnyelvűséget, és így érhetette el – a közösségi és a szakmai ismeretséggel, valamint zenekari tagsággal is járó – hivatásos zenész státust. Voltaképp ennek a folyamatnak végeredménye a zenészkollegák között kialakuló kapcsolatháló: **ezt a szakmán belüli kapcsolatrendszert tekintem működési hálózatnak.** (Természetesen ez a működési hálózat szorosan összefügg a kalotaszegi cigányzenészeknek mind a társadalmi, mind a gazdasági hálózatával, ezt a folyamatot próbálja összefoglalni a mellékelt 4. ábra.)

Összegezve: a szakmai működés szempontjából elsősorban ennek a hálózatnak köszönhetően képesek a kalotaszegi cigányzenészek akár „ad hoc” felállásban is Kalotaszeg bármelyik településén bármelyik etnikumnak muzsikálni, s csak másodlagosak a rokonsági kapcsolatok és lakóhelyi koncentráció által létrejövő zenészdinasztiák és zenészközpontok. Mert ha felbomlik – például a változó zenei ízlésvilág, magyarán a „piaci” követelmények miatt – ez a működési hálózat, akkor ezáltal maga a zenészsakma ugyan megszűnik, de például a rokonsági kapcsolatok továbbélhetnek.

⁸⁸ Nagyon fontos tényező lehet a zenei nevelésben résztvevők személyes kapcsolatrendszere és az átadott, vagy örökölt, vagy „lopott” tudás minősége, hiszen ezek határozzák meg egy adott zenész kialakuló játékstílusát és repertoárját. (Lásd a 3. ábrát: a jelen kutatás három kulcsadatközlőjének zenei nevelését táblázat formájában foglaltam össze.)

Fodor Sándor „Netti” zenei neveltetése:

IDŐRENDI SORREND BEN:	HELYSZÍN SZERINT:	A KAPCSOLAT FOKA:	A ZENEI NEVELÉS FORMÁJA:
Fodor János brácsás (mezőszéki származástí)	Szucság, Nádas mente	anyai nagypapa	hangszerismeret, zenei alapok
Zágor Samu „Mácsuj” prímás	Gyálu, Kapus-völgye	édesapa	hangszerismeret, zenei alapok
Antal Miklós prímás	Szucság, Nádas mente	az ő kíséretéhez tartozott Fodor János	reperitoár
„Málé” Feri prímás (széki származástí?)	Szucság, Nádas mente	vele muzsikált (kisbőgőzött) Fodor Sándor Netti	reperitoár és gyakorlás
Sztojka János brácsás	Szucság, Nádas mente	„tanulótárs”, apai ágon rokon	gyakorlás
Jónás János „Celler” brácsás	Gyerőmonostor, Felszeg	nevelőpapa, vele járt a havasokba muzsikálni Fodor Sándor Netti	reperitoár és gyakorlás
Bunyi József brácsás	Bánfyhunyad, Felszeg	édesapja unokatestvére, apai nagybátyja, id. Varga Ferenc Csipás brácsása	harmonizálás
Id. Varga Ferenc „Csipás” prímás	Bánfyhunyad, Felszeg	„tanítómester”	játékstílus és reperitoár
Ifj. Varga Ferenc „Csipás” prímás	Bánfyhunyad, Felszeg	„tanulótárs”	gyakorlás

3. ábra

Czilika Gyula zenei neveltetése:

IDŐRENDI SORRENDENBEN:	HELYSZÍN SZERINT:	A KAPCSOLAT FOKA:	A ZENEI NEVELÉS FORMÁJA:
Boros Samu primás	Bogártelke, Nádas mente	apai nagybátyja	hangszerismeret, zenei alapok, repertoár
Czilika János primás	Bogártelke, Nádas mente	apai nagybátyja	hangszerismeret, zenei alapok, repertoár és játéktípus
Czilika Ödön bögös	Bogártelke, Nádas mente	apai nagybátyja	harmonizálás, repertoár és gyakorlás
Boros Gyula bögös	Bogártelke, Nádas mente	apai nagybátyja	harmonizálás, repertoár és gyakorlás
Czilika Béla harmonikás	Bogártelke, Nádas mente	testvérbátyja	repertoár és gyakorlás
Czilika Ödön harmonikás	Bogártelke, Nádas mente	testvérbátyja	repertoár és gyakorlás
Ifj. Varga Ferenc „Csipás” primás	Nádas mente	vendégzenészként	repertoár és gyakorlás
Id. Fodor Sándor „Netti” primás	Nádas mente	vendégzenészként	repertoár és játéktípus

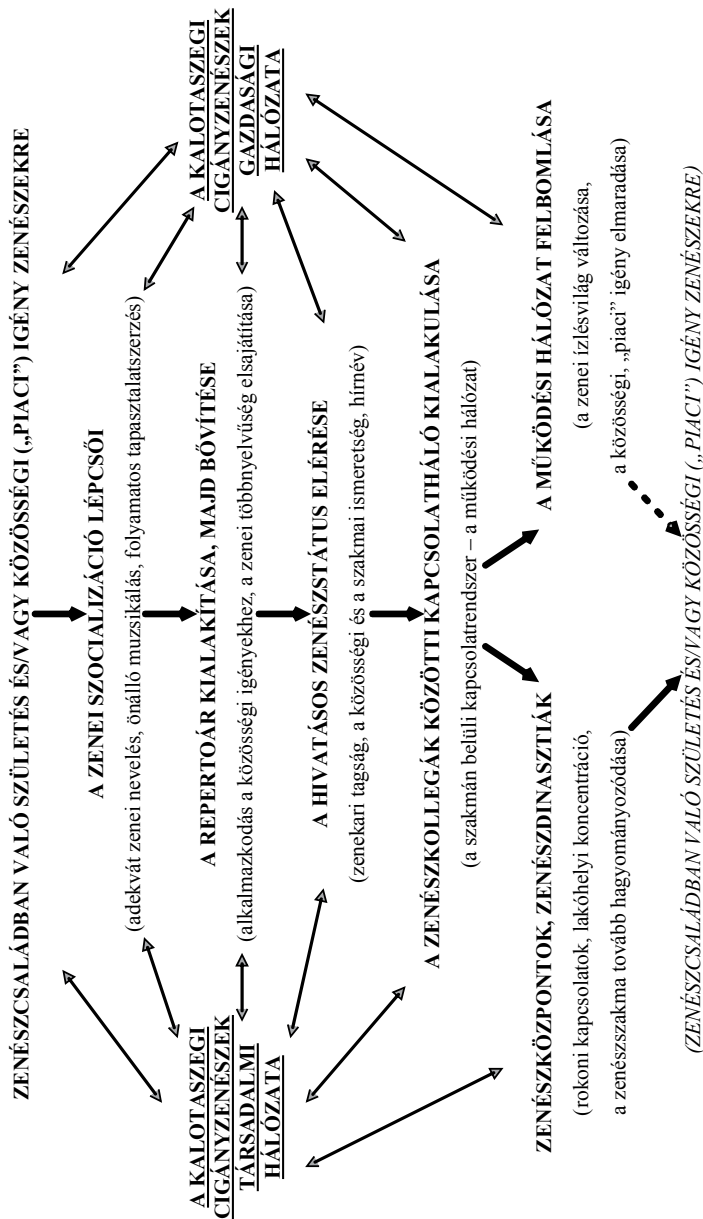
3. ábra

Berki Ferenc „Árus” zenei neveltetése:

IDŐRENDI SORRENDENBEN:	HELYSZÍN SZERINT:	A KAPCSOLAT FOKA:	A ZENEI NEVELÉS FORMÁJA:
Antal Ferenc „Kis”, majd „Öreg Árus” primás	Méra, Nádas mente	édesapa	hangszerismeret, zenei alapok, repertoár és játéktípus
Antal János „Nagy Árus” primás	Méra, Nádas mente	apai nagybátyja	hangszerismeret, zenei alapok, repertoár
Berki Béla „Árus” harmonikás	Méra, Nádas mente	testvér	harmonizálás, repertoár és gyakorlás
Id. Tóni Rudolf brácsás	Méra, Nádas mente	unokatestvér	harmonizálás, repertoár és gyakorlás
Sztojka János brácsás	Nádas mente	„tanulótárs”	gyakorlás

3. ábra

A kalotaszegi cigányzenészek működési hálózata:

4. ábra

2. A kalotaszegi cigányzenészek társadalmi hálózatáról

A kalotaszegi cigányzenészek társadalmi hálózatának etnográfiai vizsgálatával⁸⁹ azon társadalmi pozíciókat és szituációkat próbálom körülírni, amelyek meghatározzák és jellemzik a tárgyalt muzsikusok identitását és helyét a vidék többségi (magyar, román, régebben adott esetekben zsidó), valamint saját roma közösségeiben.⁹⁰ A társadalmi hálózatukat továbbá igencsak befolyásolja a különböző kultúrák közötti „átjárás”, azaz a szolgáltatói hivatásukból is eredő közvetítés és kapcsolattartás, illetve a nagyfokú társadalmi mobilitásuk.

2.1. A zenészstátus és az identitás kérdése

A kalotaszegi cigányzenészek romungrók, vagyis „magyar cigányok”. Így tárgyalja őket a szakirodalom, így ismeri őket a vidék többségi (főleg magyar) közössége, és ami a legfontosabb, ezt az „alapidentitást” vallják maguk is.⁹¹ Alapidentitás, mivel a kalotaszegi cigánymuzsikusok egy sokrétű identitással rendelkező csoportot alkotnak. Nagyon erős és társadalmi kapcsolataik alakulásában elsőrendű a **szakmai identitás**, a zenészstátus, mármint a **zenészidentitás**, hiszen így tartja őket számon mind a többségi, mind a saját roma közösségük: [Amikor megkérdezik Sanyi bácsitól, hogy mi a foglalkozása, ilyenkor mit szokott mondani?] *Hát én*

⁸⁹ Robert T. Trotter szerint egy adott csoport etnográfiai hálózatának feltérképezése ('ethnographic network mapping') a néprajzi terepmunka módszereit használja, ezáltal körülírhatóvá válik egy adott kultúrában jelenlevő csoport családi, rokonsági, barátsági és tágabb közösségi kapcsolathálózata. Trotter kutatási módszerként a vizsgált közösségen belüli extenzív, minőségi interjú nevezi meg, összekapcsolva azt a résztvevő megfigyeléssel: a jelen kutatás terepmunkáját is ez a módszertan jellemezte. Ugyanakkor Trotter kiemeli, hogy az etnográfiai leírás segítségével tipológiákat, osztályozási rendszereket lehet felállítani, ugyanakkor egy adott hálózat térben és időben (például generációkon keresztül) való kiterjedése is vizsgálat tárgyává válhat. (Lásd Trotter: 1999: 3–5)

⁹⁰ A jelen kutatás a kalotaszegi cigányzenészek társadalmi hálózatát belülről, azaz a vizsgált közösség oldaláról próbálja feltérképezni, és csak annyiban érinti a külső környezetük velük szemben megfogalmazott attitűdjeit és véleményeit, amennyiben azokra az adatközlőim reagálnak.

⁹¹ Például arra a kérdésre, hogy milyen etnikumhoz tartoznak a beszélgetéseink tárgyát képező zenészek, Fodor Sándor Netti így válaszolt: [S ezek a zenészek, akikről itt most beszélgettünk, ezek között volt olyan, aki nem volt roma zenész?] *Mind romák voltak ezek.* Kisbács, 2000. december 18.

zenész vagyok! [Zenész! Zenész.] *Zenész vagyok.* [...] [S akkor Sanyi bácsiék zenész családnak számítják magukat.] *Igen!* [Igen?] *Apám is, zenész volt, nagytatám is zenész vuot.*⁹² Berki Ferenc Árusnak a jelen kötetben már idézett mondatai is a zenészlét továbbélésének fontosságát hangsúlyozzák: *...úgyhogy' maradt a zene az Árusokra. S attul kezdve erre, maradt ránk! Úgyhogy' ezentúl már remélem, hogy a mi családunk, a mi gyerekeink csak' fogják használni az ilyen dolgot, az Árus dolgot, a zenét, hogy ne halljon ki az Áru, az Árus zene.*⁹³ (Itt megjegyzem, hogy érdekes és sokatmondó, ahogyan Bari Károly a mérai Árus zenekart „kherútno”, azaz „házi” muzsikusoknak nevezi:⁹⁴ ez az elnevezés azt sugallja, hogy a többségi társadalmat zeneileg kiszolgáló, a többségi kultúrát beavatottan ismerő és közvetítő személyek a többség amolyan „házi” cigányainak számítanak.) Ugyanakkor a felbomló hagyományos életforma, a megváltozott társadalmi körülmények hatása a szakmai identitáson is tetten érhető: [S neked amúgy mi a foglalkozásod? A muzsikán kívül. Mit tanultál?] *Hát én szabósággal foglalkozok.* [S az, azt tanultad?] *Dógoztam... Igen!* [...] [A Czilikáknál mindegyiknek volt valami más szakmája is a muzsikán kívül, vagy csak neked?] *Dolgoztak, mind szabók, majdnem.* [Mind szabók?] *Igen.* [S az öregek is, vagy ők csak muzsikából...] *Nem! Az öregek nem voltak, ők csak a zenéből életek!* [Értem, hát akkor még meg lehetett élni.] *Hát akkor meg lehetett élni. De most már...*⁹⁵

A kalotaszegi cigányzenészeket – már szakmájukból kifolyólag is – egy igen nagyfokú mobilitás jellemez, emiatt a **regionális identitásuk eset- és helyzetfüggő**. (Magyarán ez attól függ, hogy éppen hol élnek, hogy hol és kiknek, illetve hogyan és mit muzsikálnak.) Ezért a „kalotaszegiség” vállalása valószínűleg egy újabb és külső hatásokat feltételező jelenség, amelyik még így is inkább csak magáról a muzsikáról való beszédmódozatokban nyilvánul meg: *...mert a, a kalotaszegi muzsikával vagyok megszokva, és' avval... azt szeretem, és asztat, asztat csak tudom muzsikálni ...alaposan és rendesen!* – nyilatkozta Fodor

⁹² Kisbács, 2001. május 7.

⁹³ Méra, 1994, Könczei Csilla beszélgetése Berki Ferenc Árusal.

⁹⁴ Lásd Bari Károly: „Mennyország csillaga”. *Magyar néphagyományok – cigány hagyományörzők I–II.* magánkiadású CD ismertető füzet, 2001: 45.

⁹⁵ Egeres Gyártelep, 2001. október 29.

Sándor Netti;⁹⁶ *Én evvel születtem így a' itt a Nádas menti' evvel a ze-nével nőttem fel.* – mondta Czilika Gyula.⁹⁷

A kalotaszegi cigányzenészek **etnikus identitásvállalása szintén eset- és környezetfüggő.** Magyar közösségek szolgáltatóiként általában vállalják a „magyar cigány” önazonosságot: például Berki Ferenc Árus mindig is büszkén vallotta magát „magyar cigánynak”, s hogy ezt bizonyítsa, a totalitárius rendszer idején előszeretettel muzsikálta bálók, lakodalmak alkalmával szaporának a magyar himnuszt úgy, hogy a hallgatóság nem is igen jött rá, hogy voltaképpen mire táncol és csujogat;⁹⁸ Czilika Béla pedig gyakran neheztel az öccsére, Czilika Gyulára, hogy „össze-vissza muzsikál”, keveri a magyar, román és cigány dallamokat, pedig ők „magyar cigányok”, tehát magyar közegben „magyar” népzeneét kell muzsikáljanak!⁹⁹ De az etnikus és/vagy vallási identitásra vonatkozó direkt kérdésekre általában kitérő és az adott beszélgetés szituációjához alkalmazott válaszokat adnak:¹⁰⁰ [Sanyi bácsi milyen nemzetiségűnek tartja magát?] *Én református vagyok!* [Református?] *Igen.* [És...] *Az egész családom! Nálunk...* [Templomba szokott járni?] *Igen... Nem, én, nemigen járok.* [Nem?] *Nem, mert mindig foglalt vagyok.* [Igen.] *Mert régebben, régebben is szombat, vasárnap mindig foglalt voltam.* [De keresztelni megkeresztelik a gyerekeket.] *Hát persze! Hát megvannak már. Igen. Még a, a menyem! A menyem jár a... templomba, rendesen.* A vallási identitás kihangsúlyozása egyúttal a többségi társadalom részéről gyakran megfogalmazott értéktétele (hogy a cigányok nem járnak templomba) ellen védekező cigányze-

⁹⁶ Kisbács, 2001. május 7.

⁹⁷ Egeres Gyártelep, 2001. október 29.

⁹⁸ Kőnczei: 1997: 37.

⁹⁹ Kolozsvár, 2007. április 11.

¹⁰⁰ Tereptapasztalataim alapján megjegyzem, hogy talán ez volt az egyik legkényesebb kérdéskör. Általában kerültek az egyenes válaszadást, megpróbálták – a szerintük többségi szempontoknak megfelelő – „várható, kiszámítható” válaszokat megfogalmazni. Például arra a kérdésre, hogy otthon, maguk között cigányul beszélnek-e, a váralmási Zágor Árpád „Pipi” harmonikás (szül. 1968-ban) és felesége Zágor Magdolna (szül. 1968-ban) a következőképpen válaszolt: Zágor Árpád: *Mi cigányul is beszélünk, de több magyarul!* Zágor Magdolna: *Mi... Magyarul.* [Magyarul.] Zágor Árpád: *Magyarul.* [S a gyerekek?] *A gyerekek is.* (Budapest, 2006. április 29.) A válaszok a helyzethez mérten „magától értetődőek” voltak, hiszen a beszélgetésre a budapesti Hagyományok Házában került sor. Viszont később, a „hivatalos” interjú után Zágor Magdolna már arról panaszkodott, hogy a fiatalabb váralmási romákkal inkább már csak románul lehet szót érteni.

nész magyarázata is:¹⁰¹ [Sanyi bácsi magyar embernek tartja magát?] *Nem. [Cigányember?] Én... Én... Én... a... a vallásom református. [Igen. És ez a fontos?] Ez a fontos, a református, mert engemet a, a... református' pap keresztelt, és az is fog eltemetni. [...] Hogy nem vagyok templomjáró, az a Jó Isten ...így nekem a ezt a szakmát, hogy szombat, vasárnap mindig szoktam [...] Igen, muzsikálni. el! ...Mu, muzsikálni. Na de! Azért az Istenbe hiszek! És imádkozok! És... kérem a Jó Istent is... nagyon meg vagyok hálálva a Jó Istentől, hogy ilyen erőt adott nekem, hogy idáig még tudok muzsikálni. És... nagyon meg vagyok hálálva a Jó Istentől, hogy adott nekem' ilyen erőt, hogy... mindig még fenntartom magamat. Mert vannak az én koromba már a...régi primások, hogy el vannak hunyva szegények, el' [Igen.] Na.*¹⁰²

A kalotaszegi cigányzenészek sokrétű identitása szorosan összefügg kulturális (nyelvi, zenei/táncbeli és szokásbeli) többnyelvűségükkel, s mindez kihat társadalmi helyzetükre is, az ún. „kettős periférián” való létükre.

2.2. A „kettős” periféria: átjáró a kultúrák között?

A kalotaszegi cigányzenészek felismerik az etnicitás által szerveződő kulturális különbségeket, tudatosan alkalmazzák, használják ezek specifikus megnyilvánulásait. Zenészszakmájuk miatt képesek átlátni a kultúra sokszínű és változékony egészét, ahol a határok elmosódnak és átjárhatók lesznek, ezért az etnikai identitás alapjául szolgáló azon jellegzetességeket, amelyek a kulturális áramláson belül viszonylagos diszkontinuitást jelentenek, s mint etnikai identitásszimbólumok fogalmazódnak meg, másodlagos, sőt adott esetekben megélhetési eszközökként élük meg. Fredrik Barth írja, hogy „az etnicitásnak nagy lökést ad, ha az embereket sikerül rábírní, hogy együttesen **jelentsék meg** a diszkontinuitást, amelyhez nem a kultúra sokszínű és változékony egészét, hanem csupán néhány, látványos megkülönböztető jegyet használnak fel. Egy képzeletben megalkotott közösség lép itt színre néhány megkülönböztető vonás előtérbe állítása és szimbolikus voltának hangsúlyozása, azaz határvonalak aktív kialakítása

¹⁰¹ Szuhay: 1999: 113: „A cigánység számára az intézményesített egyház és annak vallási tételei, szokásrendje is csak kiinduló keretet jelent, amit sajátos etnikai színezettel ruháznak fel a szent és profán tökéletes egyensúlya szerint.”

¹⁰² Kisbács, 2001. május 7.

révén.”¹⁰³ A kalotaszegi cigányzenészek számára viszont ezek az etnikus „aktív határvonalak” képlékeny formában léteznek, s megfelelő tudással bármikor átjárhatóvá válnak. A „megfelelő” tudást a kulturális többnyelvűség biztosítja: a tárgyalt kalotaszegi cigánymuzsikusok nyelvileg három (cigány, magyar, román),¹⁰⁴ zeneileg négy (zsidó is),¹⁰⁵ és táncban is három „nyelvet” beszélnek,¹⁰⁶ mind-mind anyanyelvi szinten! Ezenkívül szakmai követelmény, hogy jól ismerjék a kiszolgált közösségek tradicionális szokásvilágát, de szükséges eligazodniuk az új divathullámok között is. A felsorolt kulturális többnyelvűség közül a nyelvi általánosnak mondható a kalotaszegi roma közösségek körében, a többi a zenészsakma velejárája, olyan szerzett „értelmiségi” tudásnak tekinthető, amivel a cigányzenészek kiemelkednek a saját, illetve kapcsolódni tudnak a többségi közösségekhez, azaz szolgáltató tevékenységük miatt nagyobb társadalmi elfogadottsággal rendelkeznek: a falusi társadalmak perifériáján elhelyezkedő, amolyan megtúrt, „kherútnó” („házi”) cigány szerepkör ellenére egy-egy faluközösség szerves, számon tartott tagjai. A saját közösségükön belüli „elit” státuszukat pedig megerősíti az a tény is, hogy a szakmájuknak köszönhetően nagyobb fokú gazdasági biztonsággal rendelkeznek.¹⁰⁷ A kalotaszegi cigányzenészek **etnikai szempontból kettős periférián való létén** tehát azt értem, hogy mivel saját etnikus közösségüknek egyfajta elit rétegét alkotják, azaz gazdagabbak és bizonyos „értelmiségi” tudással rendelkeznek saját etnikumukhoz képest, ezen belül is periférián vannak, viszont a többségi társadalom is – szolgáltatásaik haszonélvezőiként – csak „megtúrti” őket, természetesen a periférián. A kettős periférián való lét egyben biztosíték a különböző kultu-

¹⁰³ Barth: 1996: 8.

¹⁰⁴ [S milyen nyelveken beszél Sanyi bácsi?] *Én... Tudunk beszélni cigányul!* [Igen.] *Mert az öregék úgy beszéltek és... magyarul, és rományul is.* [Románul. Igen.] *Három nyelvet tudunk!* Kisbács, 2001. május 7. Zágor Magdolna gyerekei is többnyelvűek: [A gyerekekkel milyen nyelven szoktak beszélni? Otthon. Cigányul tanítják őket, vagy már...] *Tanítjuk cigányul is, rományul is, magyarul is, biz...* [Tehát három nyelvet értenek.] *Értenek, esztet muszáj, meg kell. Érti.* [S egymás között vajon milyen nyelven beszélnek? Vagy ezt...] *Hát én többet magyarul beszélek a házba. Magyarul is, meg cigányul is... Már a román nem igen' Nem menyen.* Budapest, 2006. április 29.

¹⁰⁵ Ahogyan erről részletesen szó esett a működési hálózatukról szóló fejezetben.

¹⁰⁶ Erről részletesen lásd Könczei: 2007b: 191–201.

¹⁰⁷ A kalotaszegi cigányzenészek gazdasági helyzetét részletesen a következő fejezetben tárgyalom.

rális és társadalmi határokon való átjárásokra, áthatolásokra, átfedésekre, azaz egyúttal nagyfokú mobilitásukat eredményezi.¹⁰⁸

Nyilvánvalóan annak megítélése, hogy miként él esetleg néhány ember vagy egy társadalmi csoport egy adott társadalom perifériáján, azon is múlik, hogy a társadalom melyik viszonylatrendszerére gondolunk. A jelen kötet szerzője a kettős perifériát etnikus vonatkozásban értelmezi, és nem a kalotaszegi cigányzenészek gazdasági-vagyoni helyzetéből fakadóan tárgyalja, hiszen anyagi szempontból igen nehéz különbséget tenni például a kereskedésből vagy zenélésből élő kalotaszegi cigányok között.¹⁰⁹ Viszont gazdasági szempontokból is lehetséges periférikus, azaz köztes és közvetítő állapotként értelmezni a falusi cigányzenészek létét és működését: ha gazdasági tevékenységnek tekintjük a muzsikálást (és tradicionálisan a hivatásos falusi zenészelet az volt), akkor bizonyos mértékben alkalmazható kutatásukban a „közvetítő kisebbségek” (‘middleman minorities’) szociológiai elmélet, amely szerint a kiskereskedelmi tevékenység elterjedtsége egyes bevándorló csoportok körében annak köszönhető, hogy rendszeresen kizáródtak a munkaerőpiacról, ugyanakkor erős csoporton belüli szolidaritás és a befogadó társadalomhoz képest nagymértékű társadalmi, kulturális különbözőség jellemző rájuk.¹¹⁰ Ennek az elméletnek a relevanciáját felerősítheti az a tény is, hogy a hivatásos muzsikusszakma hagyományosan, az élelmiszertermelők és mások szolgáltatásait megvásárolni képesek szemszögéből lenézett mesterségnek számított, magyarán periférikus – esetünkben cigány – közösségek vállalták fel és művelték megélhetésük érdekében, a többségi társadalmat kiszolgálva, a saját társadalmukon belül pedig szakosodva. Ez pedig véleményem szerint szintén valahol a kettős periféria helyzete volt.

¹⁰⁸ Kőnczei: 2003: 128.

¹⁰⁹ A munkavállalási körülmények és szokások 1990 után az érintett zenészek körében is gyökeresen megváltoztak: párhuzamosan a tradicionális zenészvilág felbomlásával ismét az alkalmi munkavállalások kerültek előtérbe, ezek közül is hangsúlyosan a kereskedés, el egészen a magyarországi „csencselésig”: így például a mérai Tóni Rudolf (született 1967-ben) brácsás jelenleg szinte kizárólag kereskedésből él.

¹¹⁰ A közvetítő tevékenységet folytató kisebbségek elméletének áttekintéséhez lásd Bonacich: 1973: 583–594.

2.3. A kalotaszegi cigánymuzsikusok mobilitásáról¹¹¹

A hagyományos életmódot élő cigánymuzsikusokat egy igen nagyfokú és széleskörű mobilitás jellemzi, mondhatni a falusi társadalmak legmobilisabb személyei közé tartoznak. A hagyományos életmódot ez esetben nemcsak az általuk muzsikált zenei produktumokra vonatkoztatom, hanem elsősorban a falusi hivatásos, professzionális muzsikuseléttel összefüggő életpályájukra. A kalotaszegi cigánymuzsikusokra ez a megállapítás hatványozottan érvényes, ugyanis a vidék korai polgárosodása, a nagyváros Kolozsvár közelsége, a közúti és vasúti főutak mellett fekvő falvak dinamikus gazdasági élete (keves elzárt települése van Kalotaszegnek), az ebből is fakadó anyagi tehetőség, módosság, és nem utolsósorban a divathullámok gyors követése, mind-mind elősegítették egy fokozott társadalmi és kulturális mobilitás létrejöttét.

A szociológiai szakirodalom a **társadalmi mobilitást** ('social mobility') az egyének vagy csoportok különböző társadalmi pozíciók közötti mozgásaként határozza meg. A **vertikális mobilitás** olyan helyváltoztatásra utal, amely a rétegződési rendszer hierarchiájában felfelé vagy lefelé irányul. A **földrajzi mobilitás** egyének vagy csoportok fizikai helyváltoztatása egyik régióból a másikba. A vertikális mobilitás elemzésekor a szociológusok külön elemzik, hogy mennyire mobil az egyén saját életpályája során, illetve hogy az általa elért helyzet mennyire különbözik a szülei által elfoglalt pozíciótól.¹¹²

¹¹¹ A jelen kötet egyik előtanulmányának tekintem a *Néhány gondolat a kalotaszegi cigányzenészek mobilitásának változásairól* című közlésemet, lásd Könczei: 2003: 27–133.

¹¹² Giddens: 1997: 244: „A rétegződés vizsgálatakor nemcsak a gazdasági pozíciók és a foglalkozások közötti különbségeket kell figyelembe vennünk, hanem azt is, mi történik az egyénekkal, akik az adott pozíciókat betöltik. A **társadalmi mobilitás** kifejezés arra utal, hogy miképpen mozognak az egyének és csoportok a különböző társadalmi-gazdasági pozíciók között. A **vertikális mobilitás** föl- és lefelé irányuló mozgást jelent a társadalmi-gazdasági hierarchiában. Azok, akik tulajdon, jövedelem vagy státusz tekintetében előrébb lépnek, **föl-felé mobilak**, akik pedig az ellenkező irányba mozdulnak el, **lefelé mobilak**. A modern társadalmakban nagyon gyakori a földrajzi mobilitás is, amely városrészek, városok, régiók közötti vándorlást jelent. A vertikális és a földrajzi mobilitás gyakran összekapcsolódik. Például valakit előléptethetnek úgy, hogy egyúttal cégének egy másik városban, sőt akár másik országban lévő telephelyére helyezik át. A társadalmi mobilitást kétféleképpen tanulmányozhatjuk. Először is megvizsgálhatjuk az egyes egyének pályáját, vagyis azt, hogy ki-ki mekkora utat tett meg lefelé vagy fölfelé a társadalmi ranglétrán egész pályafutása alatt. Ezt rendszerint **nemzedéken belüli** (intragenerációs) **mobilitásnak** nevezzük. Megvizsgálhatjuk azonban azt is, hogy a gyerekek milyen arányban követik szüleik és nagyszüleik foglalkozását. Ezt nevezzük **nemzedékek közötti** (intergenerációs) **mobilitásnak**.”

A hagyományos életmódot élő falusi cigánymuzsikuskok társadalmi mobilitásában a **vertikális mobilitás** az etnikai szempontból *kettős periferián* való létükkel kapcsolatos, amelyik biztosítja számukra a különböző kulturális és társadalmi határok átjárhatóságát. A cigánymuzsikuskok életpályája így adott roma közösségeken belül nemcsak gazdasági értelemben vett társadalmi felemelkedést jelent. A kalotaszegi cigányzenész családoknál gyakori jelenség az újabb zenészgenerációk „tanultatása”, amit a saját etnikus közegükből való kitörés lehetőségeként élnek meg, azaz, hogy a hivatalosan napszámos, analfabéta ükapa fia az elemit elvégezve megtanult írni-olvasni, unoka nyolc osztályt járt, az ükunoka pedig már a kolozsvári Konzervatórium hegedűszakos hallgatójaként diplomázott, jelenleg a Krajovai Filharmónia alkalmazottja – ez a bogártelki Czilika család „Samuk” ágának esete.¹¹³ Természetesen létezik lefelé irányuló vertikális mobilitás is: a szintén bogártelki Gyurka zenészcsalád leszármazottjai közül ma már szinte egy sem zenész, hanem napszámos, munkanélküli, jobb esetben gyári munkás.¹¹⁴

A falusi cigánymuzsikuskok életpályája tartalmaz még egy, igaz az előbbinél kisebb mértékű, vertikális mobilitásának nevezhető folyamatot, amelyik a „bandán”, vagyis a zenekari felálláson belüli változásokkal függ össze. A zenekar vezetője a rangidős prímás, akit megfogadnak, vele egyezkednek, s ő osztja el a zenekar tagjai között az anyagi juttatásokat. A több hangszerezen való játszás ismerete kényszerhelyzetben gyümölcsözőtethető, mert a hangszerváltás, az „előrelépés” többnyire akkor történik, amikor valaki végleg kimarad a zenekarból (például a mérai Berki Ferenc Árus az apja halála után „prímás hiányból” vált bőgősből hegedűssé, azaz a zenekar vezetőjévé.)

A kalotaszegi cigánymuzsikuskok **földrajzi mobilitásának** tárgyalásakor figyelembe kell vennünk a hagyományos muzsikálási területük történeti és szociális hátterének változásait: a 20. század közepéig még

¹¹³ A tanulatás távlatokban akár nemzetközileg is elismert előadóművészeket eredményezhet. Így például Ruha István hegedűművész, Jonny Răducanu vagy Pege Aladár jazzmuzsikuskok és az általam kutatott cigánymuzsikuskok pályafutásainak gyökerei – természetesen a maguk sajátosságaival és fáziseltolódásaival –, alapjában véve hasonlóak.

¹¹⁴ A családrekonstrukciós módszerrel végzett bogártelki kutatásaim tehát igazolják azt a megállapítást, hogy – a köztudatban élő elképzelések ellenére – a cigányzenész életpályája éppen úgy egy választott életpályája, mint bármelyik más, egy cigányzenész családban sem születik mindenki eleve zenésznek, még akkor sem, ha természetesen a feltételek adottak.

szinte valamennyi kalotaszegi falu rendelkezett egy, néha több, hagyományos népzenei játszó cigánybandával, léteztek a rokonsági kapcsolatok és lakóhelyi koncentráció által létrejövő zenészdinasztiák és zenészközpontok, minden zenekarnak megvolt a maga „bejártott” működési területe, amit a repertoár minősége szabályozott, tehát a zenekarok között egyfajta területi felosztás funkcionált.¹¹⁵ Az utóbbi évtizedekben ez a helyzet gyökeresen megváltozott. A kollektivizálás és a modernizáció megbontotta a hagyományos népi kultúrát, a hangszeres tánczenében bekövetkezett egy olyan mértékű stílus- és generációváltás,¹¹⁶ amely tulajdonképpen felszámolta, azaz tradicionális értelemben megszüntette a népi zene- és tánc-kultúrát. Azonban a jelenlegi helyzet ellenére, és elsősorban az 1970-es években induló városi táncházak hatására, a hagyományos népzenei még ismerő és muzsikáló kalotaszegi cigányzenészek egyre szűkülő rétegének térbeli mobilitása az utóbbi években mind a belföldi (például Székelyföld), mind a külföldi (túlnyomórészt Magyarország, de Nyugat-Európa, Amerikai Egyesült Államok, Ausztrália stb.) meghívások által egyre szélesedett.

A kalotaszegi cigányzenészek társadalmi és kulturális mobilitása nagy mértékben függ a már tárgyalt működési hálózatuktól is: a hivatásos zenészszakmában nem a származási, születési hely, vagy a lakhely az elsődleges, hanem a szerzett „tudás”, amelynek minősége – természetesen figyelembe véve a tudást hordozó zenész személyes mobilitását (kor, családi állapot, anyagi helyzet, alkalmazkodási képesség stb.) – szabályozza és behatárolja egy-egy muzsikus működési területét (lásd ismeretség, hírnév, közösségi elfogadottság mértéke stb.). A kulturális többnyelvűség biztosítja annak feltételeit, hogy mint kultúraközvetítők és -őrzők, sőt bizonyos esetekben mint kultúraalkotók, a különböző etnikus kultúrák átjárhatóságában rendkívül nagy mobilitással rendelkezzenek: kielégítve a helyi magyar, román és roma közösségek tánczenei igényeit, próbálván folyamatosan megfelelni az újabb divathullámoknak, létérdekük azt kívánta, hogy minél nagyobb

¹¹⁵ Kőnczei: 2003: 129: „A falvak etnikai összetétele nem befolyásolta ezt a zenészéletet, egyaránt muzsikáltak magyar, román, vagy vegyes lakosságú falvakban. Kalotaszegen néha más vidékek zenészeit is megfogadták, de esetenként elkerültek kalotaszegi zenészek is más tájegységek falvaiba zenélni.” Kalotaszeg peremterületeinek zenészközpontjai elősegítették a szomszédos vidékek felé irányuló kapcsolatokat: például a kolozsi zenészközpont (az Ármán, a Lakó és a Sztojka családok) Mezőség fele, a váralmási zenészközpont (az Ötvös család) pedig Szilágyság fele is közvetített muzsikusokat.

¹¹⁶ Lásd Kőnczei: 1997: 34–37.

repertoár ismeretében minél szélesebb közönséget tudjanak kiszolgálni, így nagyfokú **időbeni mobilitás** is jellemzi őket.

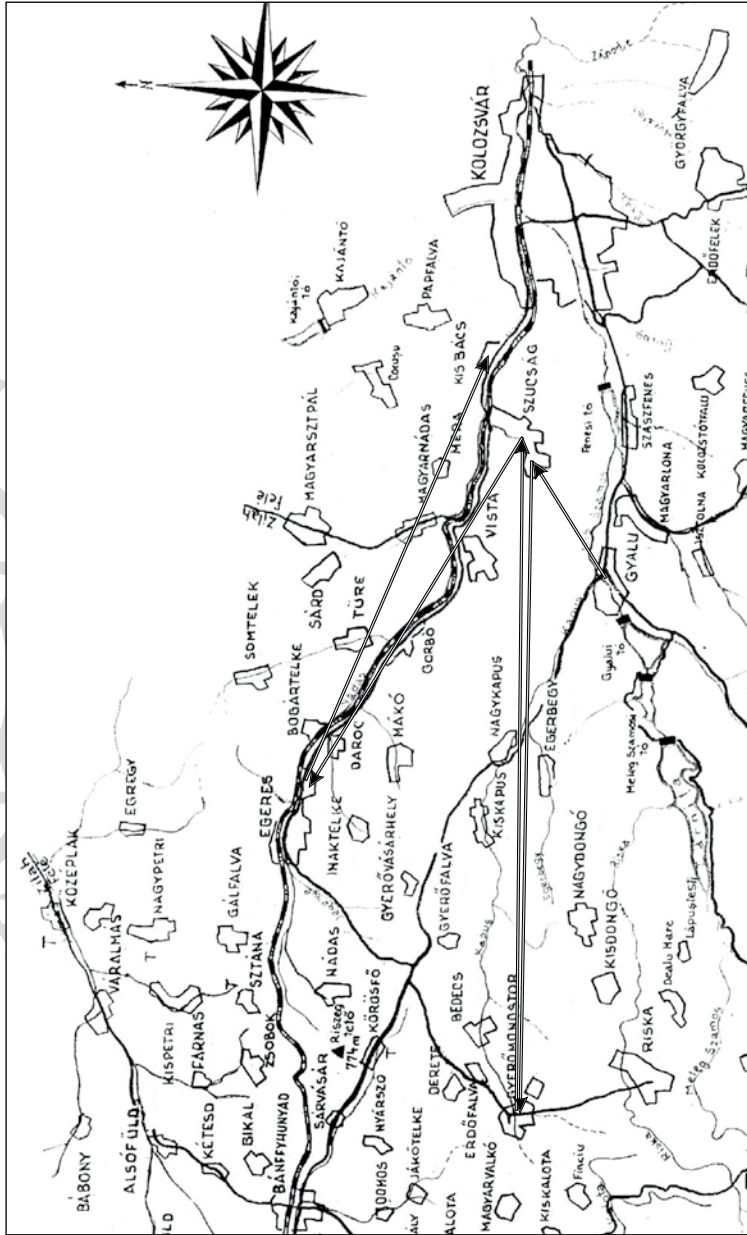
A zenészsakma egyúttal meghatározza egy-egy zenész személyes életútjának mobilitását is, a rokonsági kapcsolatoktól (például a házassági stratégiák vagy a családi kötelek erősítése) a legkülönbébb anyagi vonzatokig (például a gyakori lakhelyváltoztatások, költözködések stb.). Fodor Sándor Netti primás életpályának rövid felvázolásával¹¹⁷ visszatérek kiinduló megállapításomhoz, amely alapján a hagyományos életmódot élő kalotaszegi cigányzenészeket az amúgy is nagyfokú társadalmi mobilitásáról ismert vidék legmobilisabb személyei közé sorolom: „A gyalui származású, 1922-ben született Fodor Netti Sándor Szucságon és Gyerőmonostoron nevelkedett, élt és dolgozott Kardoson (ez a település időközben összenőtt Kolozsvárral), Egeres Gyártelepen, majd később Szucságon, jelenleg Kisbácsban lakik. Muzsikált Kalotaszeg szinte valamennyi településén (még a havasi mócoknak is), majd a táncházmozgalom »sztáradatközlőjeként« megfordult erdélyi és magyarországi táncházakban, de járt Nyugat-Európa több államában, illetve többször az Amerikai Egyesült Államokban. Maga sem tudná felsorolni, hogy hány zenésszel muzsikált együtt. Kétszer nősült, apja analfabéta volt, ő tud írni-olvasni, fiát Kolozsváron egy ideig zeneiskolába járatta, ahogyan jelenleg a leányunokája is odajár. Nagyfokú mobilitása az állandó újítás irányában is kimutatható – például neki volt először Szucságban motorbiciklijé és tévékészüléke.”¹¹⁸ (Fodor Sándor Netti igen mozgalmas életútját képletesen jelöli a mellékelt 2. számú térkép.)

Mivel az elmúlt évtizedekben felbomlott a hagyományos táncélet, és már nem lehetett kizárólag csak a zenélésből megélni, a kalotaszegi cigánymuzsikások kénytelenek voltak más munkalehetőségek felé is fordulni, ami szintén befolyásolta társadalmi mobilitásukat. A szocializmus

¹¹⁷ Megjegyzem, hogy elsőrendű adatközlőm, Fodor Sándor Netti életpályája csak bizonyos szempontokból tekinthető tipikusnak a kalotaszegi cigánymuzsikások között. (Fodor Sándor Netti részletes életrajzát lásd a kötet mellékletében.)

¹¹⁸ Kőnczei: 2003: 132. Az említett „első” tévékészülékét és motorbiciklijét többször is fel-emlegette: [Hogy volt az, hogy Sanyi bácsinak volt először tévéje, ott Szucságban?] *Igen! Nekem vot Szucságba' Nekem vot először tévém, oda jártak az emberek, ott nézték a tévét! Nekem vot módor, a motorbiciklivel jártam' be... dőgozni!* [S muzsikálni is járt motorbiciklivel?] *Hát! Mentem muzsikálni Papfalván'* [Nádaspapfalva']. Kisbács, 2001. május 7.

Fodor Sándor „Netti” életének állomásai

1. térkép

évei alatt mindezt elősegítette, hogy kötelező volt állandó, „rendes”, munkakönyves állást vállalni. (Így például a mérai Berki Ferenc Árus kéményseprőként, a bogártelki Czilika Gyula szabóként, az élete utolsó évtizedeit Kisbácsban élő Fodor Sándor Netti pedig fűtőmunkásként dolgozott.) Napjaink változó gazdasági életében a kalotaszegi cigánymuzsikusokat szintén egy nagyfokú mobilitás jellemzi, szinte minden pénzszerzési lehetőséget elvállalnak (például különböző szezonmunkákat, budapesti csendeslést, piacozást stb.), s ez a jelenség (a tradicionális életforma felbomlása miatt) egyúttal a hagyományos zenészszakma fokozatos megszűnésének is a természetes velejárója.¹¹⁹

2.4. Cigányzenész a többségi társadalom szociális hálójában

A hangszeres népzene avatott előadói, a hivatásos falusi cigányzenészek a falu társadalmi ranglétráján külön helyet foglalnak el. A közösségek viszonyulása cigányzenészeihez a befogadás szempontjából egyértelmű: ezeket az embereket a helyi társadalmak szerves részeként tartják számon, helyzetük ugyan periférikus, de nem kitaszított. (De tudománytörténetileg mindenképpen elgondolkodtató, ahogyan ez a periférikus helyzetük tükröződik szakirodalmi „névtelenségükben” is!) Igaz, ez nem jelenti azt, hogy bizonyos szituációkban nem éri őket megalázás, kiközösítés. „Nyilvánvaló, hogy mennél jobban rá van utalva valaki arra, hogy a zenélésből éljen, annál inkább vállalja a hivatásosoknak kijáró bánásmódot.” – írja Sárosi.¹²⁰ A kalotaszegi cigányzenészekkel szemben megfogalmazódó

¹¹⁹ Például – ahogyan már az előbb említettem – a mérai ifj. Tóni Rudolf fő megélhetési forrásává vált, hogy évek óta különböző árucikkkel kereskedik Budapesten.

¹²⁰ Sárosi: 1980: 79. És a továbbiakban Sárosi kifejti véleményét a „hivatásosoknak kijáró bánásmódról”: „Ami a valóságban nem is annyira kellemetlen, mint ahogy a leírásokból sejteni lehet. Ilyenféle tréfákat ugyanis csak a mulató enged meg magának, aki busásan tud fizetni érte. E jeleneteknek egyébként sem a zenészek megalázása a célja, hanem mintegy hozzátartozik az »úri« mulatás szertartásához (a parasztok nyilvánvalóan innen vették át).” Tehát Sárosi ezt a kérdéskört nem tekinti komoly dolognak, noha tereptapasztalataim azt mutatják, hogy igenis, a cigányzenész megalázása hozzátartozhat például egy táncalkalom virtusához. Az ilyen jellegű eseményekről ír Faragó is: „Helyzetük akkor válik kritikussá, amikor a táncnak éjszaka vége van, az elsőlegények már nincsenek ott, a leányok és a komolyabb legények szintén hazamentek, ők pedig a részek karmai közé kerülnek. Ezek a további mulatozás szándékával mindenáron magukkal akarják cipelni őket, és senkihez sem fordulhatnak védelemért. Ilyenkor megszöknek, ahogy tudnak, de az is megesis, hogy csak ütlegek árán szabadulnak”. (Faragó: 1981: 142)

„húzd rá cigány, mert ha nem...” jellegű attitűdökkel, a bizonyos fokú „urizáló” tendenciákkal jómagam is többször szembesültem az elmúlt évtizedekben.

A falusi zenészélet nehéz élet: a muzsika nemcsak szellemi munka, hanem fizikai is. Ehhez az élethez hozzátartozik az éjszakázás, a rendszeretlen étkezés, a sok utazás és még sorolhatnám. Ezenkívül gyakori – népes családjaik eltartása érdekében – a zenéléstől független munkavállalás (például Berki Ferenc Árus „polgári” foglalkozása a kéményseprés volt, de általában az alkalmi munkavállalás a gyakoribb, el egészen a magyarországi csencselésig).¹²¹ A jelenlegi cigányzenészek szociális helyzete azonban gyökeresen más, mint akár a húsz évvel ezelőtti is. A régi természetbeni fizetségek kora (például a fonók vagy a nyári táncok gabonában való fizetsége) – a hagyományos táncélet fokozatos megszűnésével párhuzamosan – lejárt, az utóbbi évtizedekben már csak a készpénz számított, az összegek mindig az infláció mértékével egyenes arányban nőttek. Jövedelemtöbbletet hozott, főleg a „felkapott” adatközlő zenészeknek a kutatók rendszeres gyűjtőmunkája és az 1970-es években kibontakozó városi táncházak is, erre a kérdésre a későbbiek során még visszatérek. De a helyi foglalkoztatás, az elismertség és a hírnév mértéke is differenciálta anyagi vonatkozásokban a kalotaszegi zenésztársadalmat. Így például a foglalkoztatott, „befutott” muzsikusok vagyona, gazdasága utolérte, sőt esetenként akár meg is haladhatta a „módos” Kalotaszeg lakosságának anyagi helyzetét, életmódjuk mondhatni azonossá vált azokéval. (Mondhatni, hogy a modern technika nemcsak a hangszereikre hatott, hanem a háztartásukra is.)¹²² És ha a 20. század második feléig a muzsikusok jellemzően a faluszéli cigánysoron éltek, az elmúlt évtizedekben a módosabb zenészcsaládok – gazdasági megerősödésük hatására – kezdtek házakat vásárolni egy-egy település központjában is.¹²³

¹²¹ A zenészsakmán kívüli megélhetési forrásokról lásd a 3.3.-as alpontot.

¹²² Könczei: 1997: 34. A kalotaszegi cigányzenészek társadalmi és kulturális hálózatkutatásban nem foglalkozom részletesen a vizsgált közösség tárgyi, azaz lakás-, táplálkozás- és öltözködéskultúrájával, mivel ezek döntően nem befolyásolják az elemzett kapcsolat-hálókat, illetve nem relevánsak a folyamatokat felvázolásában.

¹²³ Kulcsadatközlőim közül Berki Ferenc Árus háza a mérái cigánysor tetején állt, Fodor Sándor Netti viszont 1977-ben már Kisbács központjában vásárolt házat, Czillika Gyula pedig a bogártelki cigánysorról átköltözött Egeres Gyártelepre, ahol egy (igaz, lepattant, a helybeliek „Dakotának” nevezik!) lakótelep egyik tömbházának földszinti, két szobás lakásában él családjával.

A kalotaszegi cigányzenészeknek a helyi faluközösségekkel ápolt, valamint a hatóságokkal szembeni **közvetlen társadalmi kapcsolatait is jelentős mértékben befolyásolja a muzsikus mivoltuk**. A falu-végi cigánysorról való „beköltözés” például közvetlen szomszédsági viszonyokat szült: [Sanyi bácsi sok helyen lakott és sok embert ismer, mert én úgy tudom, aki sok helyen lakik, sok embert ismer, hogy a szomszédokkal hogy volt Sanyi bácsi? Szerették mindig Sanyi bácsit?] *Mindig! Mindig szerettek*. [Volt olyan, hogy a szomszéd tudta, hogy akkor egy muzsikus van mellette, akkor áthívja, hogy, amikor...] *Mindig! Mindig, ügyeltek is, ügyeltek reám, mikor jöttek, kerestek, mindig megmondták: „Kell, hogy jöjjön, várják meg! Jön. Ide ment és oda ment.” És mindig jó viszonyal vuótak velem.*¹²⁴ Egy jószomszédi viszony tehát a zenész megélhetését – lásd a megfogadásra érkezők említett marasztalása – is elősegíthette. A jó szomszédság ugyanakkor gyakran azt is jelentette, hogy – főleg a mezei, háztáji vagy más munkaidő után – a szomszédok „átugranak” egy kis muzsikára (ezt többször személyesen megtapasztalhattam Fodor Sándor Netti házában). De a faluközösségek a szegényebb, cigánysoron élő zenészeit is segítette. Mérában például a nagyon népes családját eltartó Berki Ferenc Árus, amikor hosszabb ideig nem volt muzsikálási alkalmá, akkor elindult házról házra élelmet és használt ruhát kéregetni, s az emberek általában kiségitették, hiszen az ő „zenészük” volt. Természetesen a közösségi kapcsolatok mindig a személyközi kapcsolatokon múlnak, ahogyan ezt Fodor Sándor Netti összegezte: [S ez hogy van, hogy amikor segítik egymást, mert falun segítik egymást az emberek, az számít, hogy mondjuk a zenész segít zenészt, vagy a mást is aztán segítette?] *Minden! Minden, aki, ha... jól vagy valakivel, az segít. Rossz viszonyba ha vagy, az nem segít, az rosszat akar!* [Értem.] *Na. De ha jól vagy így, akkor jó viszonyba vagy, akkor mindenki segít...*¹²⁵ És a szomszédsági viszonyrendszerben a „magyar cigány” identitás is feltűnik: [És Sanyi bácsi magyarok közt élt inkább, vagy ott fenn...] *Mindig magyarok közt!* [Románok között nem?] *Románok köz...* [Fenn a hegyen.] *És Szucságba! Szucságba, ott fele a falunak ... román, fele magyar. De... mind a két részt nagyon jól voltak.* [És ott a hegyekbe, fent, amikor fiatal...] *Ott is a... én a magyar faluba laktam.* [Igen? És a románoknak kellett...] *Vannak, Gyerőmono,*

¹²⁴ Kisbács, 2001. május 7.

¹²⁵ Kisbács, 2001. május 7.

*van Mănăstireni!, van... Mănăștur.*¹²⁶ [Igen.] *Gyerőmonostor, és van... román falu és magyar falu. A román falu külön van! Nekik van templomik, külön van, és a magyar falu... külön. De itt is vannak rományok is.* [Igen.] *De én itt laktam a... magyarok között.*¹²⁷

A falusi cigánymuzsikusok hatóságokkal szembeni viszonyát elsősorban a közoktatás, a hadkötelesség, valamint a szociális biztosításokat feltételező hivatalos munkahely határozza meg. A kalotaszegi cigányzenészek iskolázottsága fokozatosan nőtt a 20. században. Míg az Osztrák–Magyar Monarchia idejéből származó anyakönyvek bejegyzései alapján megállapítható, hogy a múlt század első évtizedeinek kalotaszegi cigányzenészei nagyrészt analfabéták voltak, az első világháború után fokozatosan elkezdtek a falusi iskolák elemi osztályait látogatni, majd később, a század második felében már a nyolc osztály elvégzése vált általánossá, sőt a nyolcvanas években akár a különböző szakiskolákban való érettségi is. Például az 1901-ben kezdett *Konfirmáltak anyakönyve a Nádasdaróc – Bogártelki Református Egyházközségben* két rovata is foglalkozik a tanítatás kérdésével: Czilika Samu (1891–1928) primás esetében a *Tankötelezettségének hol, mikor és mennyiben tett eleget?* rovatban az olvasható, hogy „Nem tanult.”, a *Tud-e írni és olvasni* rovatban pedig, hogy „Írni, olvasni nem tud.”. Vagy Gyurka Bercei (szül. 1904-ben) csellós esetében a tankötelezettséget firtató rovatban nincs bejegyzés, a másikon egy summás megállapítás: „Nem tud.” Érdekes módon, ez utóbbi testvérbátyja, Gyurka Samu (1902–1960) kishőgős már „1 osztály (elemi)”-t elvégzett, így „Tud” írni, olvasni, viszont találkoztam olyan bejegyzéssel is, amelyik azt példázza, hogy az iskolába való járás önmagában nem eredményezi az írás, olvasás elsajátításának képességét: az említett Czilika Samu primás szintén primás Béla (1924–1966) fia (Czilika Gyula adatközlőm édesapja) „Bogártelkén 2 elemi osztályt” végzett, de „nem” tudott írni, olvasni. Vele szemben mindhárom fia már kijárta a 7–8 osztályt, sőt unokái közül nem egy érettségizett, Czilika Gyula nagyobbik fia, ífj. Czilika Gyula (szül. 1982-ben) pedig a Kolozsvári Zeneművészeti Akadémián szerzett nemrég

¹²⁶ Gyerőmonostor (‘Mănăstireni’) magyar, Felsőgyerőmonostor (‘Mănășturu Românesc’) pedig román település.

¹²⁷ Kisbács, 2001. május 7.

hegedűművész diplomát.¹²⁸ A cigányzenészek iskoláztatása mindig is összefüggött szakmájukkal: s itt nemcsak a század második felére jellemző, s a társadalmi felemelkedést célzó „tanult” zenészstátusra való törekvésekre gondolok, hanem olyan egyszerűbb viszonyulásokra, amelyek muzsikus mivoltukat tükrözték már kisiskolás korukban. Például Czilika Gyula mesélte, hogy: *Gyerek votam már’ Iskolába mentem, már fütjöltem, énekeltem magamba a nótákat. A[hogy] hallottam Inaktelkén, Mérába hajnalikat, vagy... csárdásokat, azt mind, állandóan nekem a fejembe vot.* Vagy fényképek mutogatása közben: *Itt megint a hegedű a... iskolába. Megint... [Az iskolában is már muzsikáltál?] Igen. Itt vagy harmadikos, másodikos vagyok.* [mutatja a képet]¹²⁹ A taníttatás nemzedékenkénti változása, illetve a muzsika prioritása a tanulással szemben megfigyelhető Fodor Sándor Netti családjánál is: [Sanyi bácsi járt iskolába?] *Jártam! De csak két osztályt.* [Hol? Gyaluban? Vagy Szucságban?] *Gyaluban! Gyaluba’ Gyaluba is, Szucságba is... jártam, de nagyon keveset, mert kellett, hogy már... [..] [A szülei Sanyi bácsinak jártak iskolába, vagy nem?] Hát... nem, nem.* [Viszont a gyereke, az...] *Az igen, az.* [A kis Sanyika. Ő hány évet járt zeneiskolába?] *Hát... nyolcat bevégezett.* [Nyolcat járt.] *Nyolcat, és... aztán a’ Tizenhat... Februárba’ [Ott érettségizett.] Ott érettségizett, meg van a... „prelucrător”, úgy mondják, „prelucrător în aștiere”.*¹³⁰ [Igen.] *Az esztergályos! Igen. Meg van a diploma, itt van... [De szokott dolgozni, vagy ő is csak a muzsikából él, gondolom.] [nevetés] Ő... nem! Nem dógózott soha életébe. Most se dógózik!*¹³¹

A hadkötelességüket (vagy adott esetben annak kijátszását) szintén „zenészként” élték meg. A besorozott cigányzenészek általában a román hadsereg valamelyik népi zenekarában játszottak, Czilika Gyula például Bukarestben: [Hol voltál katona?] *Bukarestbe votam.* [Bukarestbe?] *Igen. [..] Ott is’ muzsikáltam ott, amikor vot.* [Igen?] *Igen, a román együttesbe, a Ciocârlia-ba [‘Pacsirta’]. [..] [Muzsikáltak a katonaságban is, Bukarestbe?] Igen, Bukarestbe vot a zenekarral. [Ott mit kellett muzsikálni?] Hát ilyen sârba, hórakat muzsikáltunk. [Sârba, hora.] Igen.*

¹²⁸ A Czilika család másik ágából is származott tanult zenész: ifj. Czilika Károly (szüil. 1925-ben) harmonikás fia, Jónás Gábor a kolozsvári Zeneművészeti Líceum hegedűtanárja, ahol az ő fia, ifj. Jónás Gábor pedig a jelen kötet szerzőjének volt egy ideig osztálytársa.

¹²⁹ Egeres Gyártelep, 2001. október 29.

¹³⁰ A Február 16 Ipari Szakiskoláról és valószínűleg a fémfeldolgozó szakról van szó.

¹³¹ Kisbács, 2001. május 7.

[...] *Itt votam' a katonaságba.* [Hát akkor még hosszú volt a katonaság. Te mennyi ideig...] *Egy év és négy hónapot csináltam.*¹³² De a cigányzenészek esetében már a saját katonabúcsúztatójuk is együtt járt a muzsikával: ifj. Fodor Sándor Netti katonabúcsúztatóján apa és fia órákon keresztül együtt muzsikált, mielőtt a család és a barátok kíséretében a vasútállomásra indultak volna.¹³³ Különböző idős Fodor Sándor Netti szintén a muzsikának köszönhetően menekült meg a hadseregtől, amikor a második világháborúban a Romániához osztott Gyerőmonostorról átszöktek az akkor Magyarországhoz tartozó Szucságba: *Mert már mikor bėjöttek a' a magyarok, én ott túl votam, akkor már kellett volna, hogy menjek katonának a románoknál, bé is votam sorozva, hogy menjek a katonának, hogy legyek ott katona, és akkor az én mostohaapám' olyan koncéntrált vot, hogy is mondjam.* [Igen.] *Be vot vive katonának.* [Igen.] *És akkor hát, hazajött... három, négy nap rá, és akkor azt mondta: „Na, mi itt, itt vagyunk az egészen”. Itt van, itt van, hazajött, Ja, Janinak hívták. Itt van Jani... mostohaapád, Jani bátyád, és... itt vagy te is, most megyünk keresztül. Megyünk haza.* [S átmentek?] *Megyünk, mert Szucságba van nekünk lakásunk is, megyünk Szucságba. És ott átjöttünk. Átszöktük a határt, de a, a... grānicerek [‘határőrök’] úgy votak a... az örök’* [Igen?] *Nagyon üsmertek, mert én muzsikáltam nekik, jártak a házunkhoz!* [nevet] *Üsmertek, ők segítettek, hogy a cuccunkat áhozzuk.* [nevet] [S akkor Szucságba visszajöttek?] *Igen.*¹³⁴

A kalotaszegi cigányzenészek főállású hivatásos muzsikusok voltak, mégis sokszor kényszerültek napi kenyerüket más, jövedelemkiegészítő munkával megkeresni. A múlt század első felében az általam áttekintett anyakönyvek bejegyzései gyakran tüntetik fel őket napszámosként vagy kőművesként. Így például a nádasdaróci és bogártelki egyházközség *Keresztelési, temetési, esketési anyakönyvében* Gyurka Samu (1875–1936) prímás, Czilika János (1919–1994) prímás és Czilika Károly (1900–1962) bőgős is „kőművesként” van feltüntetve. Vagy erről tanúskodik Fodor Sándor Netti visszaemlékezése is: [A muzsikáláson kívül tanult valami

¹³² Egeres Gyártelep, 2001. október 29. A román kommunista rendszer néphadseregében általános gyakorlat volt, hogy mind a városi tanult, mind a falusi hivatásos zenészek a különböző (esetükben népi) katonazenekarokban muzsikálták végig a sorköteles hónapokat.

¹³³ Könczei Csilla gyűjtése, Kisbács, 1987. május 27.

¹³⁴ Kisbács, 2000. december 18.

más szakmát?] *Semmi szakma... Értettem a kőműves munkát. [Igen? Volt így kalákába dolgozni?] Mentem. Mentem dógozni, a kőműveseknél hordtam a maltert. Hogy tudjak megélni, fiam! Hordtam nekik a maltert, a követ, hogy rakták a falat, és úgy néztem a követ, ahogy rakják! És a végén én is vállaltam magamnak munkát, és én is dógoztam kőművesmunkát. Hát Szucságba sok... sok házat építettem én. [Igen?!] Hát...¹³⁵ Később, a szocializmus évtizedeiben már kötelező volt a hivatalos munkavállalás, mivel a szociális juttatások (például betegbiztosítás, nyugdíj stb.) alapfeltételének a „munkakönyv” számított, sőt napjainkban is számít. Így lett Fodor Sándor Netti fűtőmunkás, Berki Ferenc Árus kéményseprő, Czilika Béla gyári munkás, Czilika Gyula szabó stb. Azonban igen gyakori volt, hogy ezeken a munkahelyeken is „zenészként” működjenek, általában az üzemi táncsoport népi zenekarában. Például Fodor Sándor Netti mesélte, hogy: *Én laktam Egeresen!* [Igen?] *Tizenhárom évig laktam Egeresen. [...] Ott dógoztam, onnat jöttem nyugdíjba. Mert... én először' először itt dógoztam a' a Kardoson van az „Felszpat”. Az a... malom. [Igen.] Hogy örölik a... követ! [...] [Sanyi bácsi ott mi volt?] Fűtő. [Fűtő.] Na de ott vot egy, egy táncsoport! [És ott muzsikált.] És engemet üsmertek, a, a... főnökök, és akko azt mondták, hogy legyen zenésze a táncsoportnak, énekes vot, táncosok votak, hogy én legyek a' zenészik. És vot akkor harmunikásom, az kísirt' vot klarinétesem, az kísirt, és dobbal muzsikáltam ottan. Akkor már ez jött' vot divatba.¹³⁶ Czilika Gyula pedig: *Hát én szabósággal foglalkozok. [S az, azt tanultad?] Dógoztam... Igen! [Hol?] Kolozsvárt. [Jártál ilyen...] Jártam, varrodába dógoztam. Hát szériakonfekción dógoztam. [...] [S ezzel a román együttesel te hogy kerültél kapcsolatba Kolozsváron? Hívtak muzsikálni?] Hívtak, igen. Hát én... dógoztam, s a... szabóságba. [Ja, ez a gyárnak volt az együttese?] Igen, a gyárnak.¹³⁷ Szerencsésebbnek tartották azokat a falusi cigányzenészeket, akik „hivatalosan” is el tudtak helyezkedni a zenészszakmában, például egy-egy városi vendéglő alkalmazottjaként, vagy egy-egy városi „népi” zenekar tagjaként (mint például a Kolozsvárra beköltözött ifj. Ármán Lajos, vagy később ifj. Fodor Sándor Netti, Bánffyhunyadon Varga István Kiscsipás stb.).***

¹³⁵ Kisbács, 2001. május 7.

¹³⁶ Kisbács, 2000. december 18.

¹³⁷ Egeres Gyártelep, 2001. október 29.

Különben a kommunista rendszer hatóságilag felügyelte a kalotaszegi cigányzenészek valós működését, azaz bizonyos feltételekhez kötötte a különböző táncalkalmakon (legyen szó bálról, keresztelőről, lakodalomról stb.) való muzsikálás lehetőségét. Ahhoz, hogy valaki „hivatalosan” muzsikálhasson, engedélyt kellett kérjen a helyi és megyei állami szervektől. Zenészigazolványok, ún. „atestat”-ok kiváltását tették kötelezővé, megadózták az így szerzett évi keresetett, előre lekérték, majd ellenőrizték a muzsikálandó repertoárokat, egyszóval durván beleavatkoztak egy amúgy is bomló hagyományos zenészelet mindennapjaiba.¹³⁸ (Fontos megjegyezni, hogy a kalotaszegi cigányzenészek tradicionális működési hálózatát a kommunista hatóság fokozott „figyelme” nemigen befolyásolta, mert a közösségi szolidaritás és nem utolsósorban a különböző „kiskapuk” (például lefizetés, események elhallgatása vagy elferdítése stb.) biztosították a hagyományos zenészlét feltételeit.)¹³⁹ Természetesen 1990 után ez a hatósági ellenőrzés megszűnt, igaz, közben lassan felszámolódott maga a zenészsakma is...

2.5. A kalotaszegi cigánymuzsikások rokonsági kapcsolathálójáról

A kalotaszegi cigányzenészek társadalmi hálózatát alapvetően meghatározza a rokonsági kapcsolatháló: a család a szocializáció és a szolidaritás legfontosabb közege. Ezért megállapítható, hogy **a házassági stratégiákat** (párválasztás) vagy **a családi kötelek egyéb erősítéseit** (keresztzsülőség, idegen vagy rokon gyerek befogadása, felnevelése stb.)

¹³⁸ Czilika Béla mesélte, hogy kiváltva ezt az engedélyt harmonikás létére „zenekarvezetőként” működhetett, azaz ő szervezte a zenekart is, de ő tárgyalt mind a hatóságokkal, mind az őket megfogadó személyekkel. Viszont így a hatósági büntetéseket is rajta kérték számon, a „szektorista” („körzeti rendőr”) vele kötekedett: például, amikor a lakodalmi indulónak muzsikált Rákóczi-marsot magyar himnuszaként vélték felfedezni, vagy amikor a közigazgatásilag jelenleg Szilágy megyéhez tartozó Kispetriben muzsikáltak ők, Kolozs megyei bogártelkiek stb.

¹³⁹ [Sanyi bácsi! A régi rendszerben a hatóságokkal volt problémája a muzsika miatt?] *Vuot. Vot biza, mert nem vot szabad, hogy úgy muzsikáljak. Ilyen... Votak olyan nóták: „Hál Istennek megfordult a világ, Zöld ablakba piros-fehér virág” Ilyen nótákat, vagy: „Gyertek menjünk Egerbe, ott mérik a jó bort hitelbe.” [énekel] Ilyen nótákat nem engedtek, hogy muzsikáljak... [És figyelték a lakodalomba, hogy...] Figyelték, szóval kiadták! Le kellett írjam, hogy milyen nótákat muzsikálok a magyaroknak. Na de jó, papíron ott vot nekik, de aztán azt húztam, amit csak akartam.* [nevet] Kisbács, 2001. május 7.

mindig rétegszempontok szerint, vagyis **a zenészsakmához mérten próbálták kialakítani**. Próbálták, mert fontos megjegyezni: az azonos csoporthoz tartozók nem jelentenek automatikusan egy házassági kört a kalotaszegi cigányzenész társadalomban sem! A zenészstátus tehát fontos eleme a párválasztásnak, hiszen szakmai és gazdasági koncentrációval jár, a hivatásos zenészlet tehát mindenképpen egyfajta társadalmi biztonságot, sőt bizonyos esetekben felemelkedést jelent a vizsgált közösségek számára, viszont ezt a stratégiát csakis az adott lehetőségekhez mérten tudják alkalmazni.¹⁴⁰

Képletesen példázza mindezt Fodor Sándor Netti első „házassága”,¹⁴¹ amikor a társadalmilag vonzó zenészstátus miatt „hozzáadták” a szucsági román disznópásztor, tehát nem zenészcsaládból származó leányát.¹⁴² [Mondta Sanyi bácsi, hogy volt egy első felesége, azt hogy hívták?] *Ána!* [Ána.] *Ána.* [Milyen Ána?] *Az... román... asszony vot.* [Román asszony volt?] *Román vot.* [S hányba vette el feleségül, fiatal volt Sanyi bácsi akkor?] *E... Fiatalon koromba, Szucságba!* [Igen.] *Ott vot anyám, s ott laktam Szucságba, ott jártam muzsikálni, ott minden, jól voltam, nem vot panasz. Jól votam, és osztán’ látta annak a, szomszédok vuotunk.* [Igen.] *Annak, annak az Ánának az anyja látta mentem karácsonyba muzsikálni, és szekerekkel hozták a, a kalácsot, a búzát, a törökbúzát, tudod, amikor hazajöttünk mi régebben, még kendert is adtak. Igen. Nagykapuson muzsikáltam, onat hoztak haza. És ez a... ez vot a leánya annak a’ Igen. ...öregasszonynak, Mária néninek, úgy hívták. S mikor látta, hogy*

¹⁴⁰ Szuhay: 1999: 78: „A párválasztást – miként a magyarországi paraszti kultúrában is – a réteg-, illetve az osztályszempontok is befolyásolják. Azonos csoporthoz tartozók nem jelentenek automatikusan egy házassági kört. Ha egy kisváros romungró cigányait nézzük, azt látjuk, hogy azok, akik zenélésből vagy csak zenélésből élnek, a magyar anyanyelvű cigányok csoportján belül külön társadalmi egységet alkotnak, és lehetőség szerint korlátozzák a nem vagy nem csak zenélésből élő cigányokkal való párkapcsolatokat.” A stratégia fontosságát Fodor Sándor Netti is hangsúlyozta: *Hát mindenki úgy iparkodik.* [Igen?] *Úgy iparkodik, hogy zenészcsaládból... legyen, [válaszon magának] legyen, mert az tudja elrendezni, mikor megyen muzsikálni, hogy...* Kisbács, 2001. május 7.

¹⁴¹ Ismét megjegyzem, hogy az általam kutatott cigányközösségekben a „házasság” az utóbbi évtizedekig az együttélést jelentette, s nem az állam vagy az egyház által hatóságilag meghatározott intézményét.

¹⁴² [Hogy hívták Sanyi bácsinak az első feleségét?] *Ánának! Anna. Román’ román neve vot, Ána. Anna vot, csak Ána’ Úgy nevezték, Szucságba nem ismerte senki Annának, csak Ána!* [nevet] [Ána.] *Az... ő apja vot... és az anyja’ disznópásztor a faluba.* Kisbács, 2000. december 18.

hozom: „Jaj! A Jó Isten adna nekem egy ilyen vejet!” Akkor azt mondta anyám: „Há itt van ni, a fiam!” [S az hány évet tartott, az a házas...] Tizenöt évet! [S gyerek nem volt?] Nem vót gyerek. És akko az öreg aszondja: „Köszönöm a vejet!”, s akkor összetettek bennünket. [nevet] [Igen.] Jaj! Na.¹⁴³ Második felesége¹⁴⁴ viszont, akitől fia is született, már a Czilika zenészcsaládból származott: [Olgi néninek mi volt a leánykori neve?] [...] Jónás! [Jónás Olga volt?] Olga. [...] Már a Czilikáké, ezek hogy... [Igen. Az is egy zenészcsalád.] Sok, sok zenész. Sokan votak a családba. Na! Az, az már' nem szerették, améért odakerültem. Azt mondták a... Olginak, hogy „Miért mentél el... csúnya fekete cigányhoz férjhez?” [nevet] [Igen. Olgi néninek is zenészek a rokonai?] Vuótak, az apja böggös vot, igen. Igen? Igen. [Hol, Egeresen?] Egeresen. [Böggös volt.] Kisböggös!¹⁴⁵ De Fodor Sándor Netti édesanyja révén ekkor már „fogadott” rokonságban állt a bogártelki Czilika családdal: a szucsági Fodor János brácsás Netti leányának első „férje” a gyalui Zágor Samu „Mácsuj” primás volt (Fodor Sándor Netti édesapja), a második a gyerőmonostori Jónás János „Celler” brácsás,¹⁴⁶ végül a harmadik a bogártelki Czilika Károly (1900–1962) böggös.¹⁴⁷

¹⁴³ Kisbács, 2001. május 7.

¹⁴⁴ Mikor el'izéltek engemet a munkahelyemmel Egeresen, akkor megismerkedtem Olgival. [Akkor ott lakott Egeresen?] Akkor özvegy vuotam és megismerkedtem Olgival! Sztánán muzsikáltam cigánbált. Ott ismerkedtünk meg. [nevet] [Igen?] Igen. Kisbács, 2001. május 7.

¹⁴⁵ Kisbács, 2001. május 7. Azt, hogy Jónás Olga milyen fokú rokonságban állhatott a Czilikákkal, nem sikerült tisztáznom, viszont valószínűnek tartom, hogy rokona lehetett íj. Czilika Károly (szül. 1925-ben) böggös, harmonikás Jónás Berta nevű feleségének. (Lehet, hogy az 1918-ban Türebén született és Egeresen élő Czilika Zoltán kisböggös leánya?)

¹⁴⁶ [Sanyi bácsi hogy került Gyerőmonostorra?] Úgy, hogy oda ment anyám férjhez mert özvegyasszon vot. [S akkor ment, ment az édesanyjával.] Igen, oda ment férjhez, s az a mostohaapám brácsás vot. [Igen.] S akkor neki szüksége vot reám, mert jártam ott a havason muzsikálni. Kisbács, 2000. december 18. Érdemes megfigyelni, hogy itt is, meg saját esetében is az „elvált” státuszt „özvegyi” státuszként határozza meg! Michael Stewart is érinti a romaközösségek vélekedését a „vált” házastársról: „Az előző házasságok említésének férfiak és nők számára egyaránt szigorúan kötelező tabuja azt sugallja, hogy a romák tudatában vannak a helyzetnek, de nyilvánosan hallgatni kívánnak róla. Azonban az, hogy a valóságnak egy annyira fontos részét, mint a feleség előző házassági kapcsolatai, el kívánják tussolni, azt mutatja, hogy a romák tisztában vannak ugyan házassági gyakorlatuk következményeivel, de megkísérelnek nem venni tudomást róluk.” (Stewart: 1993: 118–119)

¹⁴⁷ Czilika Károlynak a Fodor Nettivel kötött, immár hivatalosan is megkötendő házassága a második volt: a bogártelki református esketési anyakönyv szerint 1959. február 9-én esküdtek meg.

(A különböző zenészcsaládokkal való érintkezés igencsak meghatározta Fodor Sándor Netti zenei szocializációját: talán ezzel is magyarázható későbbi nagyfokú mobilitása, nyitottsága, sokrétű repertoárja.)

A bogártelki Czilika család Kalotaszeg egyik legnépesebb zenészcsaládjának számított, ezért választottam kutatási mintaként rokonsági hálózatuk feltérképezését. Első lépésként – a családrekonstrukciós módszert alkalmazva – felvázoltam (lásd mellékelve az 5. ábrát) a bogártelki református egyházközség anyakönyvei alapján családfájukat. A jelenleg több ágra szakadt család dokumentálható közös őse egy bizonyos Czilika Dani (1810–1898), akinek zenész mivoltát az anyakönyvi bejegyzések nem közlik, azonban fiai közül kettő már feltételezhetően zenész volt: az egyik, Czilika Samu (szül. 1853-ban) Türebén alapított családot (ő ott is hunyt el), s az ő leszármazottjai a „Samuk”, a másik, Czilika Károly (1863–1923) pedig Bogártelkén maradt, s már a nevében is zenészcsaládból származó feleséget – Jónás „Vonós” Borbála – választott magának. (Czilika Samu Türebén született fiát már primásként is jegyzik az anyakönyvek, s az ifj. Czilika Samu öt zenészfíát szintén, ez utóbbiakat „csábították vissza” Bogártelkre az első világháború után.)¹⁴⁸ A Czilika családban nyomon követhető a zenészcsaládból vagy zenészrokonsággal rendelkező családból való párválasztás stratégiája, el egészen az unokatestvérek közötti házasságokig. Így például Boros Gyula (1931–1995) bőgős „term. apja ifj. Czilika Gyula, ifj. Bunyi Gyula”,¹⁴⁹ azaz apai ágon második unokatestvérbátyja volt (s ezért viselte az anyja Boros nevét), s felesége, Czilika Ida (szül. 1934-ben) pedig szintén apai ágon másodfokú unokatestvére volt (ráadásul mind a „hivatalos”, mind a vérszerinti apja után!). Boros Samu (1914–1994) primás Gálfi Aranka felesége valószínűleg a zenész Gálfi családból származott, Czilika Béla (1924–1966) primás feleségének, azaz Czilika Gyula adatközlőm édesanyjának, Crisán/Berki Teréziának a leánytestvére, Berki Kati (szül. 1919-ben) a kolozsi származású Ármán Lajos (szül. 1910-ben) brácsásnak

¹⁴⁸ Így pontosítható Pávai István azon kijelentése, hogy „a bogártelki Czilika-banda ősei Türebén éltek” (Pávai: 2005: 5): igen, az általa gyűjtött és szerkesztett hanglemezen játszó „mindkét primás Türebén született” (Boros Samu és Czilika János), viszont az anyakönyvi adatok azt mutatják, hogy a Czilika családot a bogártelkiek a kalákával épített házba nem áthívták, hanem hazaköltöztették.

¹⁴⁹ Lásd a bogártelki református egyházközség családkönyvét.

A bogártelki Czilika zenészs család tagjai:¹

Czilika Dani (1810. (?) dec. 17. – 1898. máj. 18.), gyerekei:

Czilika Józka (1849. jan. 24. – 1903. máj. 22.)

Czilika Samu primás (szül. 1850/1853 febr. 24-én) – felesége Boldizsár Ilka (elhunyt 1924. febr. 4-én), gyerekeik:

Ilka (szül. 1882. jan. 16-án)

Rébi (szül. 1884. aug. 15-én)

Albert (1889. apr. 14. – 1890. apr. 21.)

Samu (szül. 1891. márc. 22-én)

Kati (szül. 1893. apr. 4-én)

— **Czilika Zoltán** (szül. 1918-ban, a bejegyzés szerint Türebén, „*Czilika Kati apátalan gyermeke*”) – kisbőgős?

Mari (szül. 1898. máj. 21-én, a bejegyzés szerint „*Magyarországon van*”)

Róza (szül. 1901. jún. 28-án, a bejegyzés szerint Türebén hunyt el)

Zsuzsánna (szül. 1905. apr. 9-én)

Czilika Károly primás? (1863. júl. 24. – 1923. jún. 21.) – felesége Jónás „Vonós” Borbála (elhunyt 1915 febr. 10-én), gyerekeik:

Gyula (szül. 1888. máj. 5-én)

Anikó (1890. apr. 11. – 1906. febr. 24.)

Károly (1893. márc. 6. – márc. 16.)

János (1894. márc. – 29. apr. 3.)

Róza (szül. 1896. febr. 6-án)

Károly (szül. 1900. jún. 24-én)

Berta (szül. 1903. szept. 6-án)

Róza, Etelka (szül. 1907. márc. 8-án)

János (1911. aug. 1. – 1914. febr. 5.)

Katalin (szül. 1915. jan. 31-én)

Czilika Rózi (szül. 1856. júl. 16-án)

¹ A bogártelki református egyházközség anyakönyvei alapján. Kiemelve közlöm a zenészek, aláhúzva fellelhetően zenészs családból származó feleségek nevét.

I. A. „Samuk”ⁱⁱ

Czillika Samuⁱⁱⁱ primás (1891. márc. 22., Türe – 1928. júl. 24., Bogártelke), felesége Boros Lujzaⁱⁱⁱ (1896. júl. – 1944. ápr. 7.), gyerekeik:

Boros Samu primás (1914. jan. – 1994. jún. 29.) – felesége Gráfi Aranka, gyerekek:

Czillika Erzsébet (1936. okt. 1. – dec. 21.)

Czillika János primás (1919. jan. – 1994 körül) – felesége Demeter Borbála (Kispetri), gyerekeik:

Czillika János (szül. 1939. jún. 23-án) – szaxofon

Czillika János – hegedű

Czillika Sámuel/Sándor (szül. 1945. okt. 6-án) – sofőr, régebben dobolt

Czillika Béla primás (1924. nov. 20. – 1966. jún. 14.) – felesége Crisán / Berki Terézia (szül. 1930-ban), gyerekeik:

Czillika Béla harmonikás, majd „orgás” (szül. 1949. vagy 1950. nov. 7-én) – felesége Boros Ida

Czillika Ödön harmonikás, majd gitáros (szül. 1951. szept. 4-én) – felesége Antal Éva (Kispetri), gyerekeik:

Czillika Ödön – dobos, „orgás”

Czillika Béla (szül. 1982-ben) – „orgás”

Czillika Gyula primás (szül. 1958. okt. 27-én) felesége Kalló / Örvös Melinda (Váralmás), gyerekeik:

Czillika Gyula (szül. 1982-ben) – tanult hegedűművész

Czillika Róbert „Bobby” (szül. 1986-ban) – primás

Czillika Ödön^v bögös (1928. dec. 13. – az 1980-as években halt meg Budapesten) – felesége Sztolka Ica (Kolozs), gyerekeik:

Czillika Tibor – régebben gitározott

Czillika Edmond „Ócsi” (szül. 1958-ban) dobos

Czillika Jutka

Boros Gyula^{vi} bögös (1931. dec. 9. – 1995 őszén) – felesége Czillika Ida^{vii} (szül. 1934. okt. 10-én), gyerekeik:

Boros Jenő (szül. 1957. okt. 21-én) – festő

Boros Hajnalka^{viii} (szül. 1966. nov. 1-én)

ⁱⁱ A. Bogártelki ev. Ref. Egyházközség családkönyve szerint szülei: Czillika Samu (született 1853. február 24-én, „*Meghalt Türeben*”) és Boldizsár Ilka (aki 1924. február 4-én hunyt el Bogártelken).

ⁱⁱⁱ Bejegyzés a Bogártelki ev. Ref. Egyházközség családkönyvében: „*újból ferjhez ment Czillika Gyulához, de el is vált*”.

^{iv} Ő 1949-et mond, az anyakönyvekbe pedig 1950 van írva!

^v Az 1980-as években családosult Budapestre emigrált, felvette a felesége nevét, s mint Sztolka Ödön halt meg.

^{vi} Bejegyzés a Bogártelki ev. Ref. Egyházközség családkönyvében: „*term. apja ifj. Czillika Gyula, ifj. Bunyi Gyula*”

^{vii} Czillika Károly bögös legkisebb leánya

^{viii} Révte ment feleségül.

II.

Czilikka Gyula primás? (1888. máj. 5. – 1911. jan. 22.) – felesége **Bunyí Eszter** (szül. 1890. márc. 9-én), gyerekeik:

Czilikka / Bunyi Gyula^{ix} kisbögös (szül. 1910. márc., máj.? 15-én)

János (1912. dec. 27. – 1913. jan. 15.)

János (1914. márc. 20. – 1924. aug. 21.)

Anna (szül. 1916. okt. 14-én)

Eszter (szül. 1919. nov. 2-án)

Boriska (szül. 1922. ápr. 1-én)

Margit (szül. 1924. júl. 22-én)

György (1926. aug. 25. – 1927. jan. 16.)

Ferencz (szül. 1928. okt. 4-én)

János (1931. aug. 15. – szept. 22.)

Ida (1932 dec. 28. – 1933. nov. 16.)

Czilikka Károly^x bögös (1900. jún. 24. – 1962. szept. 17.) – felesége **Harkó Kata** (1900. jún. – 1951. jún. 6.), gyerekeik:

Gizella (1920. júl. 11. – aug. 1.)

Katalin (1922. febr. 6. – 1925. máj. 11.)

ifj. Czilikka Károly (szül. 1925. máj. 26-án) – bögös, harmonikás – felesége **Jónás Bertia**, gyerekeik:

Jónás Sándor (szül. 1944. febr. 23-án) – harmonikás

Jónás Ibolya (szül. 1950-ben)

Jónás Gábor – kolozsvári hegedűtanár

Gizella (szül. 1927. febr. 1-én)

Iréneke (szül. 1929. aug. 16-án)

Árpád (szül. 1932. szept. 15-én)

Ida (szül. 1934. okt. 10-én) – Boros Gyula felesége

Czilikka Zoltán (szül. 1938. márc. 18-án) – kisbögös?

Czilikka András (szül. 1943-ban) – dobos

^{ix} Boros Gyula vészszertit édesapja.

^x Fodor Netti harmadik férje, a bogártreli református esketési anyakönyv szerint 1959. február 9-én esküdtek meg.

volt a felesége, aki e házasság révén került Bogártelkére.¹⁵⁰ (Ármán Lajos pedig unokatestvére volt a kolozsi Lakó „Kicsi” Aladár primásnak.) De zenészcsaládból választott feleséget Czilika Ödön (szül. 1928-ban) bőgős is: Sztojka Icu édesapja a kolozsi származású Sztojka Lajos primás, aki Gyurka Samu (1875–1936) bogártelki primás Anna leányát elvéve (tehát szintén házasság által) került Bogártelkére.¹⁵¹ S ha már a Gyurka zenészcsaládnál tartunk: Gyurka Samu fiai közül ifj. Gyurka Samu (1902–1960) kibőgős Gálfi Anna felesége valószínűleg rokona lehetett Boros Samu primás feleségének, s szintén az említett Gálfi zenészcsaláddhoz tartozhatott, Gyurka József (szül. 1919-ben) cimbalmos Jónás Margit feleségének édesapja pedig a váralmási „Boldizsár Aladár ref. zenész” volt.¹⁵² (Jónás Margit feltehetőleg rokona (testvére?) lehetett ifj. Czilika Károly (szül. 1925-ben) bőgős, harmonikás Jónás Berta nevű feleségének.) És Czilika Gyula (szül. 1958-ban) primás adatközlő szintén zenészcsaládba nősült: *Hát igen, én zenész családba nősültem!* [A felesége, Kalló Melinda: Anyám is dobol, anyám is jár muzsikálni.] *Apósom is zenész! Az anyósom is el...* [S ez az almási Ötvös dinasztia?] *Az almási, az Ötvös.* [A felesége: Nem, ez Kalló!] *Dinasztia, Kalló!* [Kalló?] *„Tyütyürű” család! Ez’ Tyü, Tyütyürű.* [A felesége: Nem Tyütyürű!] *Hát, de abból rokonok,* [A felesége: Jó-jó, unokatestvérek voltak, de...] *Hát rokon, unokatesvér.* [Igen.] *Hát abba a dinasztiba van még a...* [S akkor te úgy ismerted meg a feleségedet, hogy jártál muzsikálni oda, vagy...] *Igen! Jártam Almásra, s aztán...*¹⁵³

¹⁵⁰ Czilika Gyula szerint édesanyján keresztül, aki a mérai származású Berki János pásztor-nak volt a leánya rokonságban állnak a mérai Berki Árus zenészcsaláddal is, de ezt az adatot nem sikerült ellenőriznem.

¹⁵¹ Ezeket az adatokat megerősítette Czilika Gyula is: [Lakónak az Ármánok rokonai, nem?] *Persze, igen. Unokatestvérek voltak. Ármán Lajossal, Lakó Aladár.* [Kicsi Aladár.] *Kicsi Aladár.* [...] *Ármán Lajosnak a felesége’ testvér volt édesanyámmal. Valamint: Sztojka Laji! Laji bácsi.* [Laji bácsi.] *Na. Az bátyámnak a... volt az apósa, Czilika Ödön-nek, Sztojka Laji.* [Értem.] *Az volt az apósa.* [...] *Laji bácsi. Elég szépen muzsikált ő is, az öreg.* [Kolozsi volt?] *Kolozsi volt, de itt nevelkedett fel, fiatalon, tizennyolc éves korába már itt volt.* Egeres Gyártelep, 2001. október 29.

¹⁵² Lásd a bogártelki *Keresztelési, temetési, esketési anyakönyv* bejegyzését.

¹⁵³ Egeres Gyártelep, 2001. október 29. Czilika Gyula felesége a váralmási Ötvös zenészcsalád sarja, valószínűleg „Pici” Aladár primás unokája.

Az együttélést „házasságként” értékelő kalotaszegi cigányzenészek számára az esküvő szertartása nem volt fontos,¹⁵⁴ s csak az utóbbi évtizedekben terjedt el: [És a Sanyi bácsi lakodalmában ki muzsikált?] *Hát! Nekem nem vot lakodalmom.* [nevet] [Nem?] *Nem. Nem.* A fiának azonban már rendeztek egy „családi” lakodalmat: [S amikor Sanyikának volt a lakodalmá, akkor ki muzsikált?] *Sanyikának?* [Igen.] *Én muzsikáltam!* [Igen?! Egyedül, vagy volt más prímás is?] *Na vuót, nem nagyon vot segítségem. Mérába tartottuk meg. [...]* ...a lakodalmát Mérában! *Csak... családi, nem...* [S ki kísérte Sanyi bácsit akkor?] *Rudi!* [Az öreg.] *Hát az öreg Rudi.* [S Gyulu?] *Gyulu!*¹⁵⁵ A lakodalom tehát nem bírt különösebb jelentőséggel egyrészt, mert ezt kizárólag családi eseménynek tekintették, másrészt pedig a tradicionális roma közösségekre jellemző „nőlopás” itt is dívott. Például Zágor Árpád „Pipi” (szül. 1968-ban) váralmási harmonikás, szaxofonos arra a kérdésre, hogy a feleséget hogyan választják, a következőképpen válaszolt: *Hát amelyik akar jünni szép szóval, jün! Ha nem, csak jün! Mert a másík ellopja.* [nevet] [A felesége, Zágor Magdolna: Van, amelyik bejön, és meg is kéri. Megengedi, hogy beszéljünk...] *Lehet elkéred? Lehet, mert a nő akarja, hogy jöjjön a fiú után, nem akarja az anyja és az apja! Megértekezik vele. Este tizenkét órakor, vagy tízkor, vagy kilenckor tanákozunk ott, és akkor lezsaszolunk. És akkor maradnak!* [És vajon miért nem akar, a pénz miatt?] [Zágor Magdolna: Nem! Nem.] *Nem! Nálunk nincs meg ez. Sátorosoknál megvan. De nálunk nem, mi magyar cigánok...* [És akkor miért nem akarják?] [Zágor Magdolna: Nem szereti! Vagy van egyik szegényebb, van egyik gazdább. Lehet, hogy a leány gazda, a fiú szegényebb is.] *Lehet, mert én csúnyább vagyok, és a... a nő, nő' szebb!* [a feleségére mutat] *És nem akarja anyósom, hogy adja*

¹⁵⁴ A házastársi viszony hivatalosságátételének egyik érdekes példájára bukkantam a bogártelki *Keresztelési, temetési, esketési anyakönyvben*: 1959. február 9-én Czira András lelkész előtt többek között egyszerre esküdött meg Czilika János (prímás) Demeter Máriával, Czilika Béla (prímás) Crisán Teréziával, Gyurka József (cimbalmos) Jónás Margittal, Czilika Károly (bőgős) Fodor Nettivel, valamint Berki János (pásztor) Czilika Rózával (a szintén esküvő Czilika Károly húgával). És fontos adalék, hogy az esemény egyik hivatalos tanúja az az ifj. Fekete János „Poncsa” (1927–2001) „ref. földműves” volt, aki a vidék egyik legjobb magyar táncos egyéniségeként igen jó viszonyt ápolt a cigányzenészekkel, s akinek a háza mellé építették a bogártelkiek kalákkával azt a házat, ahova „visszacsalták” a „Samukat”.

¹⁵⁵ Kisbács, 2001. május 7. Id. Tóni Rudolf (1948–1992) mérari brácsásról és az előbb említett Boros Gyula bogártelki bőgősről van szó.

utánam, de csak elviszem! Vagy Ötvös Attila (szül. 1968-ban) váralmási primás: [Maga hogy nősült?] *Hát mikor nősültem, huszonhárom éves voltam.* [Szintén így elvitte a feleségét, vagy meg...] *Hát így, csak!* [Csak így.] *Elloptam.* [És honnan, Almásról?] *Igen.*¹⁵⁶

Az együttélés viszont a családot jelentette a kalotaszegi cigányzenész közösségekben: a nő, mint a később születendő gyerekek édesanyja fontos szerepet játszott a rokonsági kapcsolatok fenntartásában (lásd például a következetlen családnévhasználat szokását), hiszen az anya kiléte mindig „biztos” volt. Az anyakönyvek különben helyesen határozták meg „háztartásbeliként” a cigányzenészcsaládok nő tagjait: noha kutatásaim során találkoztam néhány muzsikus cigánynőre vonatkozó adattal, ez az elemzett közösségre nem volt jellemző, a zenészcsaládok női tagjai ugyanúgy éltek mindennapjaikat, mint a vidék más roma (vagy adott esetekben többségi) női.¹⁵⁷

A házasság intézményével szemben a keresztelő már egy kiemelkedő jelentőséggel bíró esemény: [Amikor egy zenész családban született egy gyerek, akkor gondolom, hogy nagyon sok zenész ment el arra a keresztelőre, nem?] *Hát igen!* [Számított, hogy most zenésznek a fiát keresztelik?] *Hát igen!* [A Sanyika keresztelőjében ki muzsikált?] *Izé... Aladár!* [Kicsi Aladár?] *Kicsi Aladár. Van fel, fel van véve. [...]* *Kicsi Aladár muzsikálta Sanyikának a keresztelőt.*¹⁵⁸ A keresztzülőség intézménye tovább erősíthette a családi kötelékeket: például ifj. Czilika Károly „zenész” (bőgős, harmonikás) és Jónás Berta Ibolya (szül. 1950-ben) leányának Gyurka József „ref. zenész” (cimbalmos) és Jónás Margit „ref. háztartásbeli” voltak a keresztzülei, Gyurka Bertalan (csellós) és Bokrétás Mari Péter (szül. 1947-ben) fiának, vagy Czilika Béla „ref. zenész” (primás) és Berki Teréz „ref. háztartásbeli” Ödön (szül. 1951-ben) fiának pedig Czilika János „ref. zenész” (primás) és Demeter Bori „ref. háztartásbeli” (ez utóbbi esetben saját unokaöccsüknek), és még sorolhatnám.¹⁵⁹

A vizsgált zenészcsaládokban a házassági kötelékek lazább megélése egyúttal lehetővé tette az édes-, fél- és mostohatestvérek közötti teljes

¹⁵⁶ Budapest, 2006. április 29.

¹⁵⁷ A kötet ezért nem is tárgyalja részletesen a vizsgált közösség nő tagjainak életmódját, mivel ezek döntően nem befolyásolják az elemzett kapcsolathálókat, illetve nem relevánsak a folyamatokat felvázolásában.

¹⁵⁸ Kisbács, 2001. május 7.

¹⁵⁹ Lásd a nádasdaróci és bogártelki Szülöttek és megkereszteltek nyilvántartását.

azonosulást, azaz a „testvéri” kapcsolatok tág értelmezését¹⁶⁰ (lásd például a bogártelki Boros Samu bőgős esetét, akit, habár csak féltestvére volt bátyjainak, a család ugyanolyan testvérként kezelte), valamint az idegen vagy rokon (általában „szerelem-”) gyerekek befogadását és zenészként való felnevelését (erre az úzusra találunk szakirodalmi utalást,¹⁶¹ de ezt példázza tulajdonképpen Fodor Sándor Netti életútja, vagy így próbálta zenésznek nevelni a mérai Berki Ferenc Árus unokáját, az apa nélkül felnövő szerelemgyerek Berki Áрпи „Pipi”-t). A zenészsakma családban való megtartását és/vagy erősítését szolgáló rokonsági kapcsolathálók a gyerekekrevelés területén a zenei szocializációt nagymértékben elősegítették: az „örökséget” a szülők, nagyszülők, oldalági rokonok, unokatestvérek stb. közvetítették a gyerekeknek, s ez mindenképpen jelentős előnyt biztosított a nem zenészcsaládból származó muzsikussal szemben. Voltaképpen erre a családban való nevelésre, majd közös muzsikálásokra épültek a zenészdinasztiák.

2.6. Zenészdinasztiák. És a többiek?

A kiterjedt rokonsági kapcsolathálóval rendelkező kalotaszegi zenészcsaládokat a megélhetésről szóló, egyféle „szakmán belüli” endogámia tartotta össze, formálta „zenészdinasztiákká”. A rokonsági kapcsolatok egyrészt a **zenészsakmán belüli folytonosságot biztosították**: [És amikor kiöregedtem valaki és már nem bírt muzsikálni, akkor helyette hívtak más primást?] *Akkor kellett, persze!* [És általában úgy volt, hogy a...] *Már az öreg... nem tudott muzsikálni, például mind én. Hát kiöregszek, megöregszek, és nem tudok muzsikálni. Vagy... muzsikálok, de nem úgy, mint mikor fiatal voltam, mert már' az...* [Igen.] *Mikor öregszik az ember, akkor nem' éppen úgy muzsikál, mint mikor fiatal. Akkor híják a vagy a huzzávaló, aki a családból van...* [Ha van.] *Ha van! Ha van fia,*

¹⁶⁰ Fontos megjegyezni, hogy a „testvéri” kapcsolatok tág értelmezése általános sajátossága a romáközösségeknek. Michael Stewart írja, hogy „a kívülálló szemzőgéből nézve a »fivérek« alkotta ideális világnak számos különös vonása van. A romák számára a szó az egyenlőség képzetét hordozza. Nincsen külön szavuk a báty vagy öcs fogalmára, sőt ezenfelül jelentősebb társadalmi szerepek sem kapcsolódnak a relatív szenioritáshoz.” (Stewart: 1993: 119)

¹⁶¹ Például a szászfenesi Viski János („Jani bácsi”) és nevelt fia, Viski Aladár cigányzene-karáról értekezik többször is Boldizsár Zeyk Imre. (Lásd: Boldizsár Zeyk: 1994b: 4.)

vagy unoka, vagy akármilyen, akkor ő, őtet veszik párfogás alá, mert már az... ennek a... [Értem.] Ez, és ez, és na. Zenészcsaládból van, pártolják már egy kicsit, a nép is! A nép, az emberek. Igen. Van, tudom én, magamról. Mert' mikor mentem Nagykapuson, azt mondják: „Na né ez, ez Mácsuj Sanyinak a fia”, mondták. [Most meg Sanyikára mondják, hogy Netti Sanyinak a fia.] Hát igen, most Netti Sanyi... [nevet] Igen, igen.¹⁶² Vagy máskor: [Hányan muzsikálnak egy családba? Ez így öröklődik apáról fiúra?] Apáról fiúra. Én, nekem csak a fiam van még, Sanyika. Sanyika. [S akkor Sanyika is meg fogja tanítani a kicsi fiát, a kicsi Nettit?] Igen. A kicsi Neti! Már nézi a lelket a hegedűnek! [nevet]¹⁶³ Vagy Cziliká Gyulát arról kérdező, hogy primás édesapja és nagybátyjai kitől tanultak muzsikálni, így válaszolt: Az apjuktól. Az Samu... [Az apjuktól. Tehát ez egy ilyen régi zenészcsalád?] Dinasztia vot! Ez így van, ők az apjuktól tanultak. És a szakma „átörökítését” elősegítette a **családon belüli gyakorlat** is: [Szerinted mennyire fontos a zenészek közötti rokonsági kapcsolat, egy zenekarban?] Sokat számít. [Sokat számít?] Barátság így... találkoznak. Legalább egy hónapba egyszer, kétszer, így a zenészek, így' [S az, hogy a családtagok együtt muzsikálnak, az jó?] Az nagyon jó. Mennyit gyakoroltam otthon a testvéreimmel! Egyfolytában. Brács, Ármán Lajossal! Gyerek vot, avval kezdte, mikor gyakorolt, minden az öreggel.¹⁶⁴

A rokonsági kapcsolatok másrészt **erősíthették a csoportkohéziót, a** zenészkollegák közötti **szolidaritást** mind a konkrét muzsikálás, mind a hétköznapi vonatkozásában: [Mi történik akkor, hogyha mondjuk a zenekar egyik tagja megbetegszik, vagy elviszik katonának? Akkor kit hívnak?] Hát szereznek, hívnak egy, egy... Ha van a családba, akkor onnat... a rokonság. [Ha nincs?] Ha néha nincsen, akkor kiválasztanak' [...] [S ezek a rokonzenezők, ezek segítettek egymást a muzsikán kívül?] Igen, még pénzt is adtak! [Igen?] Igen, hát hogyne, hát az a... S kell segíteni. Úgy, mint zenekar, mint s... építsen magának... hát, persze! A tavábbiakban viszont Fodor Sándor Netti kihangsúlyozta, hogy ez a szolidaritás már a múlté: De itt, itt nincsenek most olyanok, hogy' Rég... régebb, régebb, most nincsenek! [Nem tartanak már úgy össze?] Most nem

¹⁶² Kisbács, 2000. december 18.

¹⁶³ Kisbács, 2001. május 7.

¹⁶⁴ Egeres Gyártelep, 2001. október 29.

tartanak úgy össze!¹⁶⁵ Hasonlóan nyilatkozott Czilika Gyula is: [A rokon zenészek segítik egymást a muzsikán kívül is?] *Volt. Vot, amikor mentünk, segítettük, ha bajba vot. Csináltunk pénzt neki, kölcsön. [Értem.] Vot ez, ezt már régen! Ez már...*¹⁶⁶

A szolidaritás természetesen a nem zenész rokonok felé is megnyilvánult (és gondolom, hogy ez kölcsönös volt): *Nekem vannak, de ezek apámról, ezek... nem édes tesvérek, csak apáról vannak. Vannak sokan, de egy sem zenész! [Egy sem.] Egy sem, egy se. [És édestestvére nincs Sanyi bácsinak?] Édes tesvérem nem vot, csak én votam egyedül. [S a többiekkel tartja a kapcsolatot Sanyi bácsi?] Igen! [S nem zenészek.] Nem zenészek. Nem. Van két leántesvérem, egyik benn van a városba, egyik benn van' meghalt a férje, ott van... Gyaluba! [Értem.] Na, asztat sajnálom én, szegényt, mert özvegy, ezt is, mert sok gyereke van. Mikor van úgy' valamim, akkor segítém...*¹⁶⁷

A hagyományos zenészélet felbomlása tehát együtt járt a zenészcsaládokon belüli szolidaritás háttérbeszorulásával: a zenészsakma feladásával már nincsenek oly mértékben egymásra utalva, mint azelőtt, a rokoni kapcsolatok folyamatosan lazulnak, s a „zenészdinasztia” visszaváltozhat „egyszerű” napszámos vagy kőműves romacsaláddá, azaz **egy adott zenészdinasztia megszületését és/vagy eltűnését a zenészsakma működési hálózata határozza meg, ami végső soron egy piacfüggő jelenség.** Ahogyan ezt például a bogártelki Gyurka és Czilika zenészcsaládok anyakönyvekből kiolvasható esete is mutatja: a múlt század első felében működő Gyurka Samu (1875–1936) primást és fiait az anyakönyvek zenészként (Gyurka Samut, mint „ref. heg. cigány”), a közben Türebén élő Czilika Samut pedig napszámosként („ev. ref. napszámos”) jelölik.¹⁶⁸ De miután a bogártelkiek a „Samukat” hazaköltöztették, az anyakönyvekben a Czilikák úgy kezdnek szerepelni, mint zenészek, a Gyurkák pedig mint napszámosok, kőművesek, ráadásul visszamenőleg is! (Az előbb említettek esetében: „Gyurka Sámuel ref. kőműves” és „Czilika

¹⁶⁵ Kisbács, 2000. december 18.

¹⁶⁶ Egeres Gyártelep, 2001. október 29.

¹⁶⁷ Kisbács, 2001. május 7. A gyalui református egyházközség családkönyve szerint Zágor Samu Mácsujnak hat gyereke volt.

¹⁶⁸ Lásd *Konfirmáltak anyakönyve a Nádasdarócz – Bogártelki Református Egyházközségben.*

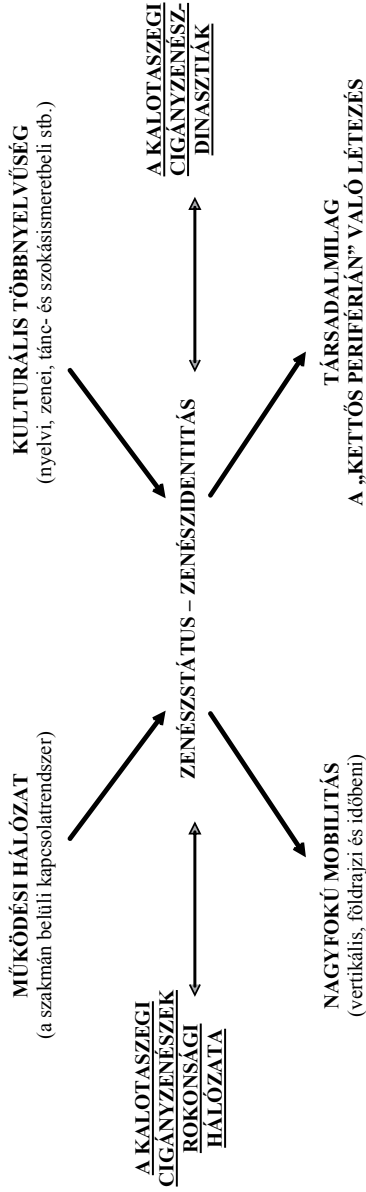
Samu ref. zenész”.)¹⁶⁹ És így végigkövethető, ahogyan a Gyurka családnál fokozatos megszűnik, illetve – ezzel párhuzamosan – a Czilika családnál pedig megerősödik a zenészcsaládi státusz.¹⁷⁰ Ez a jelenség nem a bejegyzéseket író és egymást váltó református lelkészek gondatlanságára vezethető vissza, hanem a szolgáltató cigányzenész családok működését és a kiszolgált faluközösség véleményében változó zenészstátusokat tükrözi, magyarán, hogy egy adott periódusban kit tartottak zenészként számon. És ehhez hasonlóan – a tradicionális zenészvilág felbomlását követve – a bogártelki anyakönyvek recens bejegyzései a Czilika zenészdinasztia eltűnéséről tanúskodnak...

Összegezve: **a kalotaszegi cigányzenészek társadalmi hálózata a zenészstátusz és a zenészsztátusz kettősségében ragadható meg.** (Lásd mellékelve a 6. ábrát.) A szocializációval elérhető és a működési hálózatban funkcionáló zenészstátuszuk, valamint a kulturális többnyelvűségre épülő és a közvetlen társadalmi kapcsolatokat is jelentős mértékben befolyásoló zenészsztátuszuk egy igen nagyfokú (vertikális, földrajzi és időbeni) mobilitással ruházta fel őket, s egyúttal egy ún. „kettős perifériára” helyezi társadalmi létüket. Ugyanakkor a zenészstátusz fenntartása érdekében próbálják alakítani rokonsági kapcsolathálójukat, a rokonsági koncentrációkból létrejövő zenészdinasztiák pedig a zenészsztátusz kialakulását és hagyományozódását segítik elő.

¹⁶⁹ Lásd a bogártelki *Keresztelési, temetési, esketési anyakönyvben*.

¹⁷⁰ Mindez annak ellenére, hogy a különböző gyűjtések és visszaemlékezések alapján tudható: Gyurka Samu leszármazottjai közül sokan muzsikáltak, sőt még a Czilikákkal egy bandában is!

A kalotaszegi cigányzenészek társadalmi hálózata:

6. ábra

3. A kalotaszegi cigányzenészek gazdasági hálózatáról

A szakmájukban „specialistának” tekintett hivatásos falusi cigányzenészek számára a muzsika a megélhetést jelentette. A zenészsakma határozta meg jövedelmüket, azaz gazdasági helyzetüket, ehhez viszonyítva alakították ki további foglalkozási stratégiáikat. A kalotaszegi cigányzenészek gazdasági hálózatának felvázolása így nem más, mint egy letűnőfélben lévő hagyományos szolgáltatói szakma¹⁷¹ anyagi vetületeinek áttekintése.

3.1. Zenészfogadás Kalotaszegen

A kalotaszegi cigányzenészeket érintő szakirodalom talán a zenészfogadás kérdéskörét tárgyalja a legrészletesebben. Ugyanis a hivatásos falusi muzsikások tevékenységét az etnográfiai leírásokban – a szinte kizárólagos zenei szempontok mellett – általában csak egy adott faluközösség és az őt kiszolgáló zenész szociális és gazdasági viszonyai szempontjából kutatták, s ebben a viszonyrendszerben a megfogadás módja és szokása fontos „kiegészítő” adalék lehetett. Így már a múlt századvég írásából tudomást szerezhetünk a zenészfogadást irányító „bejáró” vagy „első” legények működéséről,¹⁷² s a vonatkozó adalékok közlése csaknem folyamatos valamennyi későbbi írásban. A kalotaszegi zenészfogadás első részletes leírása Faragó József nevéhez fűződik, aki – a kiskapusi téli legényünnepek előkészületeit tárgyalva – már külön alpontban foglalkozik a „muzsikások fogadásával”,¹⁷³ és szintén részletesen írt erről Ricci József és Boldizsár Zeyk Imre is.¹⁷⁴ Viszont, mivel a zenészfogadás valamennyi leírása a kiszolgált, tehát a zenészt fogadó közösség és nem a megfogadott cigányzenész oldaláról közelíti meg ezt a kérdéskört, a jelen kutatás arra vállalkozik, hogy a megfogadással kapcsolatos kérdésekre a cigányzenész adatközlőim feleleteivel válaszoljak.

¹⁷¹ Szuhay Péter a roma közösségek foglalkozási és megélhetési stratégiáit tárgyalva a szolgáltatás kategóriájába sorolja „az egyre jelentéktelenedő zenélést és a háziiparosok, specialisták ipari jellegű szolgáltatásait”. (Szuhay: 1999: 58)

¹⁷² Lásd például Czuczsa: 1891: 47 és Kabos: 1900: 25.

¹⁷³ Faragó: 1981: 141–142.

¹⁷⁴ Lásd Ricci: 1994: 4 és Boldizsár Zeyk: 1996: 2.

A **zenészfogadás** mindig **egy előre tervezett esemény egyik első lépése**, amikor az eseményt szervező fél felkeresi a zenekarvezető primást, hogy megegyezzenek: [Sanyi bácsi, hogy volt régebb a megfogadás, a régi időkben hogy fogadták meg a zenészt?] *Hát... „Na, Sanyi jössz muzsikálni a lakadalomba?” „Igen! Hánytul, meddig? Hány napos a lakadalom?” Akkor megmondta... [Különbözött?] Igen. Különböző, vannak, vannak két napos lakadalmok, vannak egy napos lakadalmok. [Igen.] Van hogy megcsinálja vasárnap, régebben vasárnap csinálta. [Tartott hétfőn is?] És tartott hétfőn is. Hétfőn visszahívták délután megint a vendégeket. És akkor az tartott éjfélig, mondjuk egy óráig, két óráig, mert akkorjába jártak dógozni az emberek, s a falusiak mentek szántani! Na de vót olyan, például Bodonkút’ mostan amikor már megcsinálták szombat’ vasárnap!¹⁷⁵ Kalotaszegen a megegyezés pillanata egyféle ceremónia szerint zajlott: a muzsikus általában itallal kínálta a megfogadóját,¹⁷⁶ az pedig **előleggel** biztosította a megegyezést: [Volt előleg?] *Volt előleg.* [A kíséretnek kellett mindig...] *Mert igen, igen. Kíséretnek is vót előleg. Mert aki megfogadott, az adott nekem... [Adott a primásnak.] Adott, igen, primásnak, és az elosztotta. [Értem.] Én mindig úgy szoktam, nem hattam magamnak. Még inkább kevesebbet, mert mikor vége vót, akkor’ [nevet] [S akkor biztos volt, hogy a kíséret...] Biztos, igen.¹⁷⁷ Czilika Gyula is hasonlóan nyilatkozik: [És ez hogy volt, a primással egyeztek meg mindig?] *Mindig a primással.* [Mondták a primásnak, hogy most hány zenészt hozzon?] *Hány zenész, megmondták neki. [S akkor a primás indult el a kollegákat megkeresni.] Igen! Meg, megkerestem, és akkor adtam előleget, adtak előleget! [Az előleget mindig adták.] Mindig adták az előleget. [S akkor a primás osztotta.] Én osztottam!¹⁷⁸***

A **kíséret összeszedése**, vagy adott esetekben (például nagyobb lakodalmakkor) több primás, zenész megfogadása már az egységét

¹⁷⁵ Kisbács, 2000. december 18.

¹⁷⁶ Czilika Béla mesélte, hogy amikor beállítottak hozzá fogadni, akkor itallal és kávéval kínálta a vendégeit, s az egyezkedésnél mindig azt mondta: „adjál annyit, amennyit gondolsz”. Persze ez csak egyféle udvariassági gesztusnak tekinthető, hiszen általában mindkét fél jól ismerte a piaci árakat.

¹⁷⁷ Kisbács, 2000. december 18.

¹⁷⁸ Egeres Gyártelep, 2001. október 29.

megkötő primás utólagos feladata volt, s ez együtt járt az előleg megosztásával: [S akkor mindig a primást keresték meg, amikor meg akarták fogadni?] *Persze! Mindig.* [S akkor a primás megkereste a kíséretet.] *Akkor igen! Akkor.* [S amikor két vagy három hegedűst kértek meg? Akkor azt külön-külön beszélték...] *Nem. Megfogadott egyet, és akkor te, hogy kivel akarsz. Két akarsz te, hozzá még.*¹⁷⁹ Mert régebben, a „módos” Kalotaszeg lakodalmaiban – már a mulatság hagyományos menete miatt is – szokás volt a két, három primás megfogadása: [És akkor számít az, hogy mire fogadják? Tehát, hogy lakodalomra, vagy mondjuk bábra...] *Hát igen... lakadalomra’ Például lakodalomba akkor hat zenészt fogadtak. A Felszegen. Két primás, és annak a segítségit.* [És akkor volt, amikor együtt is muzsikáltak?] *Igen, és vot olyan, egyik ment a menyasszon’ [Igen.] s a másik a vőlegénél. Én úgy muzsikáltam, és Inaktelkin mindig, Csipás Feri és én.*¹⁸⁰ És bizony sokszor fogadtak nagyobb létszámú zenekart, sőt zenekarokat: [A fogadásnál mi szokta meghatározni egy zenekar létszámát?] *Hát függ az esküvőtől is, hogy hát megfogadnak, milyen esküvőket csinálnak, de most már hát olyan’ öt, hat zenészt fogadnak.* [S régebb több volt?] *Régen több vot. Vot’ tíz, tizenkét zenész is volt.* [Tíz, tizenkét zenész? Abból hány volt primás?] *Három primás vot!* [S mindegyiknek külön kísérete, hogyha...] *Külön kíséret, igen, külön brács, bőgő, tangóhermonika kellett.* [S együtt is muzsikált az egész társaság? Tehát volt ilyen?] *Igen! Hát ez...* [S akkor ki vezetett, vagy ez hogy volt?] *A primások rendre. Tudod, úgy vot.* [Meg voltak egyezve?] *Persze, igen. Bekezdte az öregebbik, azután,*

¹⁷⁹ Kisbács, 2000. december 18. Ugyanakkor magától értetődő, hogy egy megfogadott primás a már kialakult, mondhatni „saját” zenekarával járjon muzsikálni: [Amikor összeállt egy zenekar, tehát megfogadták a zenészeket, akkor általában mindig a primás ment összeszedni a kíséretet, igaz?] *Hát igen, persze.* [S akkor számított az, hogy jóban van a primás a kísérettel, vagy...] *Hát persze! Persze, nekem nem kellett más, hogy kísérjen, mert már a kíséret, akivel meg vagy szokva, az már tudja. Ezek, ezek már tudják, hogy mi következik, hogy van és milyen ritmussal muzsikálok, milyen hangokból...* (Kisbács, 2000. december 18.) A stabil, összeszokott kíséret hatványozottan jellemző volt a zenészcsaládok esetében, lásd a bogártelki Czilikák, a magyarlónai Kovácsok, a mérai Árusok vagy a szászfenesi Muzák esetét.

¹⁸⁰ Kisbács, 2000. december 18.

*amikor felállt, akkor kezd meg a fiatalabbik, és a legkicsi... így rendre, beosztottuk.*¹⁸¹

A megfogadás anyagi vetületei az elmúlt évszázadban jelentősen módosultak: a **régi terményben való juttatásokat fokozatosan kiszorította a csak pénzben való fizetség.**¹⁸² Fodor Sándor Netti fiatalokrában még muzsikált termény fejében is: *A, régebben adtak, úgy mondtuk „apróság”. [Igen.] Apróság. Adtak búzát, törökbúzát, kukuricát, kalácsot, mindent. És akkor nekem is azt adták, de úgy örvendtek, hogy én, engemet is szekérral hoztak haza. Mikor vége vót, szekérral hoztak haza, mert annyi holmikat szedtek, mert a léányok nem fizettek, csak ennivalót adtak, az apróságot a... [Férfiak, fiúk adták, igen.] Na. Később – igaz, a termények piaci értékéhez mérten – már pénzben járt a fizetség: [S akkor mennyit adtak egy zenésznek, a régi időben? Hogy volt a fizetség? Pénzbe adták, vagy...] *Pénzbe! Pénzbe, pénzbe, mert én nem muzsikáltam lakadalmokat’ más... csak pénzér. Na, de állj meg, tudod, hogy vot, figyelj például. Hogy egy... Ahogy járt a gabona. Egy véka búza és egy kiló hús. [S annak a pénzárát...] Annak a pénzárát, hát igen. Amilyen vot a... [S ezt fejenként kapták a zenészek?] Fejenkint a zenészek. És nálam nem vot különböző az, hogy én többet kapjak, mint a brácsos, mint a bőgős. Soha. [S volt olyan primás, aki...] Vótak! Azok már nem rendes tagokkal, hanem hívta’ a másikat: „Te akarsz jönni velem? Mész valahová?” „Nem.” „Jössz velem vasárnap?” „Megyek.” „Na, mennyiér jössz?” „Hát ennyiér.” „Ennyit kapsz, jössz?” Hát, nem vot mit csináljon: „Megyek.” [Ebből éltek.] Ebből éltek. [nevet] Volt, amikor a cigarettát is bevonták az alkuba: [Bagót adtak a zenészeknek, cigarettát kínáltak?] Hát...**

¹⁸¹ Egeres Gyártelep, 2001. október 29. Természetesen az, hogy ki milyen összetételű bandát fogadott, az a szokás és közizlés kérdése mellett elsősorban az anyagiakon múlott. A pénzezebb falusi gazdák tehát akár több zenekart is muzsikáltattak egyszerre, például 1971-ben, az inaktelki ifj. Kalló Ferenc „Malmi” lakodalmában több tucatnyi zenészt fogadtak meg, ott a „fogadó” a vőlegény nagybátyja, Kalló Márton inaktelki magyar primás volt: [S amikor volt az a nagy lakodalom Inaktelkén, ahol az a sok-sok zenész volt. Ott hogyan fogadták meg azt a sok zenészt?] Az... az Marci. [Kalló Marci.] *Kalló Marci mindenkihez ment személyesen. [Igen?] Ő ment el mind a... „Jössz?” „Jövök.” És a segítséget, a tagokat, ő fogadta! [Mindenkít.] De mindenkit külön-külön. „Jössz?” „Jövök!” „Mennyiért jössz?” „Ennyiért.” „Na, tessék, itt van előleg, de gyere!” „Na, jövök.”* – mesélte Fodor Sándor Netti. Kisbács, 2000. december 18.

¹⁸² Faragó 1981-ben még azt írta, hogy: „Javadalmazásuk általában háromféle: pénz, termény és kalács.” (Faragó: 1981: 141)

belétette a zenész' az alkuba. [Az alkuba, hogy ennyi cigaretta?] *Igen, karácsonykor... Ennyiért meg van csinálva az alku, de mindenkinek egy pakk dohányt. A dohány vót akkor. [Igen.] Dohány. [S adták.] Pödörtük azt, s szívjad. [nevet] S akkor adták, adták na. Minden na! Vagy az utaztatást: ...Akkorjába jöttem bé vonattal, és innét osztán mentem gyalog mindenfele. [Fárasztó volt azért, nem?] Fárasztó biza. [S a bógót is vitték gyalog?] Mindet gyalog. Most már, mondjam el neked, hogy ennek a Lajikának, kicsi bógője volt, és akkor reátért, a nagybógőre! S avval aztán cipelni' Szucságból egész Bodonkútig. [Az igen. S aztán szekérrel, meg autóval csak később, nem? Volt ilyen, hogy autóval mentek? Muzsikálni.] Vót, vót. Mikor vot a... autóbuz. Hát bétették az autóba, de így... Ha megcsináltam az alkut, hogy jöjjenek szekérrel, akkor úgy jöttek, és vitték, és hoztak haza. Mert a... belekelltetett én... De ha nem vot lova, vagy nem tudom mi, hát az nem tudott jönni.*¹⁸³ És hogy a pénzbeli fizetés miképpen változott az utóbbi évtizedekben? [És kilencven után, tehát most a változások után, változott valami a megfogadásba?] *Változott! Ahogy az, az infláció ment. [Igen?] Igen.*¹⁸⁴ A fiatalabb nemzedékhez tartozó Czilika Gyula csak a pénzbeli fizetségekre emlékszik: [Hogy fogadták régebb a zenészeket és hogy fogadják most, mi a különbség?] *Hát régebb másképpen fogadták a zenészeket. Akkor' többre vették a... egy zenészt, jó zenészt másképpen néztek, tudod. [Pénzbe fogadtak akkor is?] Akkor is pénzbe, de... [Volt ilyen, hogy kalákába, mondjuk búzáért vagy valami ilyesmiért fogadják meg a zenészt?] Nem vot ilyen. [Csak pénzért?] Pénzért, igen.*¹⁸⁵

A fizetséget mértékét a muzsikálási alkalom határozta meg: [És volt különbség mondjuk a lakodalom és a keresztelő között?] *Persze, külön mindig külön, különbség... [A lakodalomba kértek a legtöbbet?] Abba, abba, abba' kértünk, mert akkor nekik is jött. [Igen.] Vót a szólás. Mindenki fizetett. A keresztelőbe is vót valami, de már a jegyváltásba ott úgy kellett menni: „Hát, egyezzünk meg ott”. [Igen.] Mert ott csak a*

¹⁸³ Kisbács, 2000. december 18.

¹⁸⁴ Kisbács, 2000. december 18.

¹⁸⁵ Egeres Gyártelep, 2001. október 29. Az idősebb generációhoz tartozó Fodor Sándor Netti viszont muzsikált kalákát: *Én kapálni voltam, hogy... egy... a Szucságba, vot egy gróf, úgy mondták neki, gróf, annak vot sok kapálnivalója, az megfogadott engem, és a fiatalok jöttek. Én muzsikáltam, és ők kapáltak, és este táncoltak.* Kisbács, 2000. december 18.

kiadás van, nincs bevétel. [nevet] [S a bálban?] *Hát, na fiatalok ott inka-szálnak, ottan.* [S azt a fiúk szervezték? A pénz a bálba.] *Hát igen, a fiúk, a fiúk. Hát vót... kezes, úgy, aki megfogadta a zenészeket, az fogadta, az fizette őket! [...]* [A fiúk szervezték a pénzt, a kezesek, és akkor a lányok hozták az ételt?] *Az ételt! De a lányok régebben nem fizettek egy banit se, mikor mentek.* [Tehát ők az ételt hozták a zenészeknek.] *Az ételt. Mert sorra, ahogy van a falu, az alsó faluvégitől mentek fel.* [S mindig valaki hozta.] *Mindég, mindég... a leány: „Na, mikor vót nálatok?” „Ekkor, na most már...”*¹⁸⁶ Tehát a legnagyobb bevételt mindig a lakodalmak jelentették, fizetségi nagyságrendben ezt követte a (többnapos) bál, a keresztelő, a jegyváltás, s a legkevesebbet a spontán tánc- (fonó, kaláka, nyári tánc stb.) vagy a naptári év szokásaihoz kapcsolódó zenélési alkalmakkor (karácsonyi kántálás, névnapköszöntés, húsvéti locsolkodás stb.) lehetett keresni.¹⁸⁷

¹⁸⁶ Kisbács, 2000. december 18.

¹⁸⁷ [És egyformán fogadták a zenészeket, vagy volt különbség, hogy mondjuk, most bála fogadlak meg, vagy most lakodalomra, vagy...] *Vót különbség, a pénz!* [A pénz volt a különbség.] *Igen. A pénz. Hogy a bál... A lakodalam drágább, a bál olcsóbbak, a keresztelő még olcsóbb! A jegyváltás még olcsóbb! Na, hogy mondjam el úgy-úgy... [Ünnepek alkalmából járt Sanyi bácsi így muzsikálni házról házra, köszönteni?] *Igen, igen.* [Az, az hogy volt?] *Haj, mentem köszönteni, isványozni, jánosozni! Mentem köszönteni. Kántáló este mentem minden házhoz. Muzsikáltam a kántálót. Ahol... [S egyedül ment akkor Sanyi bácsi, vagy kísérettel?] *Dehogy, a kísérettel.* [És minden háznál muzsikált?] *Minden háznál. Nem vót szabad kihagyjak egy házat se. Mert ha hagytam ki házat, megharagudott: „Te, hát nekem nem vót egy pohár pálinkám, vagy’ öt lejem, hogy adjak neked? Kikerültél engemet? Nem szép dolog.”* [S magyarokhoz, románok, mindenkihez?] *Mindenkihez. Nem vót az a ház. Így például legtöbbet Inaktelkén és Türebén muzsikáltam karácsonyokat. Mert ott szerettek engemet, hogy úgy... [Igen.] *És ott, ott már én tudtam, hogy melyik ház, ha fiatal!* [Akkor mit kell?] *Akkor a „Szüvünk vígságot”, s ha, ha, üdösebbek, a „Krisztus Urunkat”, azt a kántálót muzsikáltam.* [És ezt énekelték is Sanyi bácsiék vagy csak hegedűvel...] *Mik muzsikáltuk, s ők vették a zsoldárt, s énekelték benn.* [Értem.] *S mikor vége lett: „Na gyere bé Sanyi! [nevet] Gyere bé!” [Újévkor is jártak köszönteni?] *Köszöntöttünk új évet, újévkor is, ünnep másodnapján, János’ harmadnapján István. János, István.* [S ilyenkor voltak bálók is, karácsonyi bál vagy újévi...] *Hát... megvót a bál! Megvót a bál, de azért kellett felkeresni a Jánosokat, mert egy faluba mondjuk van tizenöt-húsz János! Az ez, csak ezekhez, a Jánosokhoz. És a harmadnapján az Istvánokhoz.* [Húsvétkor?] *Húsvét körül... lehetett menni. Vót úgy, hogy jöttek a legények is öntözni.* [S vitték a zenészeket?] *És a zenészek is mentek velük öntözni.* [Muzsikáltak, és minden házba megtáncoltatták a leánt! Nekik, adtak... virágot, és nekünk adtak pénzt, vagy tojást, na.* [Igen, igen.] *Na úgy van.* [nevet] Kisbács, 2000. december 18.***

A megfogadásnak nincs etnikus vetülete, legalábbis a zenészek szemszögéből,¹⁸⁸ hiszen hivatásos specialistaként egyformán el kellett menni mindenkinek muzsikálni, avagy Fodor Sándor Netti megfogalmazásában: [És volt különbség, hogy hogyan fizettek a magyarok, a románok vagy a cigányok? Tehát volt különbség, vagy mindig egyformán fizettek?] *Mindig egyformán, nem vot különbség.* [S a hegyekbe is ugyanígy fizettek?] *Ugyanúgy. Ugyanúgy. Nem, nem vot, nem'* Például én mikor Szucságba laktam, vótam a hegyekbe muzsikálni, s akkor azt mondtam: „A pénzér! Ne adjatok pénzt, hozzátok nekem deszkát.” [A pénz helyet, igen.] *Igen! Lehetett akkor, a pénzér hoztak. Na aztán hoztak gerendát, déckát nekem, hogy tudtam építeni!* [nevet]¹⁸⁹ Czilika Gyula szerint is: [És van valami különbség, hogy mondjuk magyarok fogadnak meg, vagy románok? Tehát, hogy pénzbe.] *Nem, megadták aztat a románok is.* [Egyformán?] *Egyformán, persze.*¹⁹⁰

Viszont **a fizetség mértéke** igencsak **függött a falu, a vidék gazdasági helyzetétől**, ezt a zenészek is érzékelték: [Volt olyan falu, ahol mondjuk kevesebbet fizettek, tehát volt különbség a falvak között?] *Hát vót, vot. Vót, vot, vot. Volt... itt Daróc!* [Daróc, az szegény?] *Az, az, az... Kicsi!* [Igen.] *Ott...* [Kevesen vannak.] *Kevesen vannak, és aztán' nem... nem votak úgy... összetartók, na. Ott nem fogadtak karácsonyba, sohase. Új-évbe még, még-még, még-még. Na „De ha jössz, na tudod, hogy kevesen vagyunk, Sanyi, hát gyere... olcsóér, ha jössz nekünk.” „Hát aztán már be vagyok állva!”* [nevet]¹⁹¹ A fizetség táji eltéréseit a zenész ismertsége és elfogadottsága is befolyásolta. Talán nem véletlen, hogy Czilika Gyula szűkebb szülőföldjét, a „cifravidékek” preferálja: [S pénzben hol érte meg legjobban muzsikálni?] *Nádas mentén.* [Igen?] *Mindig, itt fizettek a legjobban.*¹⁹² És ahol ismerős, kedvelt zenészek muzsikáltak, ott bizony szokás volt „húrpénzt” vagy „vonópénzt” is adni a muzsikusoknak, melynek szétosztása szintén a zenekarvezető primás feladata volt. *Bodonkúton muzsikálom az esküvőt, látod?* [Igen.] *És a... vonómba... tettek pénzt, és ez fogja*

¹⁸⁸ Ugyanis a valóságban azért lehetnek eltérések, például egy cigánybálban valószínűleg nem kerestek annyit, mint a tehetős kalotaszegi magyarok báljában.

¹⁸⁹ Kisbács, 2000. december 18.

¹⁹⁰ Egeres Gyártelep, 2001. október 29.

¹⁹¹ Kisbács, 2000. december 18.

¹⁹² Egeres Gyártelep, 2001. október 29.

a fejemet, hogy szeretett, hogy én úgy muzsikálok! [nevet]¹⁹³ Megjegyzem, hogy a húrpénz mértéke szintén az adott fogadó közösség gazdasági helyzetétől függ: módosabb közegben több pénz húztak a vonóba, s ilyen helyekre a muzsikások természetesen szívesebben szegődtek.

A zenész ismertsége és elfogadottsága meghatározza a **megfogadás gyakoriságát**, ami szintén befolyásolta a fizetség mértékét is, hiszen a „felkapott” zenészek többet kerestek: [Az mitől függött, hogy hány zenészt, vagy milyen zenekart fogadtak meg? A jó zenészeket inkább, többször fogadták?] *Hát, tudod... minden falunak vót egy híres primása. [Igen.] Egy híres zenész, zenekara. Hogy az, az tetszett a falunak. Ha már azt fogadták meg, akkor a falu meg vót elégedve. Ha másokat fogadtak, és nem vót megelégedve, nem ment senki a bálba, nem...*¹⁹⁴ Vagyis **egy-egy muzsikus presztízsét az őt megfogadó közösség és a zenészkollegák elismerése közötti skálán lehet mérni**, ezért míg a primások fogadása általában a kiszolgált közeg döntése, addig a kíséretet alkotó zenészek a szakmán belüli elismertség alapján is szegődhetnek: [S volt olyan, hogy mondjuk ugyanazt a brácsást, ugyanazt a bőgőst több primás is felkérte, hogy menjen vele segítségre?] *Ha jó vót, igen. Ha jó vót, a... Jánoskát akkorjába, fiatal korába' Gruci és ezek a izék is, vitték őt. De nem olyan gyakran, nem olyan gyakran, de hívták. Mikor... például vót olyan paraszt lakodalmik. [Igen.] Mert azt mondják, hogy úri lakadalom, paraszt lakadalom!* [nevet] [Oda nem hívták meg.] *Igen. Paraszt muzsikára, tudod, akkor hívták őtet, hogy... Jánoskát.*¹⁹⁵

Ugyanakkor a zenészfogadás – már a hagyományos táncélet bomlásával szűkülő szolgáltatói „piac” miatt is – a muzsikások között létező konkurencia egyik fő megnyilvánulási tere volt. A tudásukat fitogtató és a megélhetést jelentő muzsikára mindig készen álló cigányzenészek egyik kedvelt találkahelye Fodor Sándor Netti szerint a bánffyahunyadi piac melletti kocsmá volt: *Még mikor mész Hunyadra, ez oda, oda fontos, hogy*

¹⁹³ Fényképnézés közben, Kisbács, 2001. január 31. Itt talán érdemes felidézni Czillika Béla azon állítását, hogy „Netti Sanyi” álzsebet varratott a nadrágjába, s kilyukasztván zsebébe, oda csúsztatta a muzsikáért kapott húrpénzt, hogy ne ossza meg a többiekkel!

¹⁹⁴ Kisbács, 2000. december 18.

¹⁹⁵ Kisbács, 2000. december 18. Sztojka János „Jánoska” gyalui származású brácsásról van szó, akit a Kolozsváron élő „úri zenészek” – mint például az említett Pusztai György „Gruci” bonchidai származású primás is – el-elhívtak „segítségnek”, amikor „falusi muzsikát” vállaltak, mivel „Jánoska” egy igen elismert „falusi” brácsásnak számított.

menj el, mert Hunyadon votak jó, ott gyűltek össze a jó primások is, az jó zenészek. Mert mind, vot... a kocsma! Igen. És oda, oda gyűltek, és ott muzsikáltak. [De ott maguknak muzsikáltak, nem?] Maguknak, és jöttek a... izé, az emberek, és hallották, na: „Esztet fogadjuk meg, esztet szeretjük!” Tudod? Vót egy olyan konkurencia köztük, hogy na. Akinek... [S ott mindig sok zenész volt?] Jajajajajaj! Ott sok zenész vot. Ott vot a piac is, ott votak a zenészek osztán, de mind... A zenésznek Hunyadon mindig ott vot a, a hunya alatt a hegedű. [A hegedű.] De nem vot tok, csak úgy a, a hegedű. [nevet]¹⁹⁶

3.2. A zenészek közötti rokonsági kapcsolatok gazdasági vetületeiről

A hivatásos falusi cigányzenészek rokonsági kapcsolatainak gazdasági vetületei voltaképpen a már elemzett működési és társadalmi hálózatokon keresztül vizsgálhatók. Ugyanis a zenészcsaládok bevételeit, a zenészsakma lehetséges anyagi forrásainak minél hatékonyabb kiaknázását nagymértékben meghatározta, hogy egy adott családon belül hányan és hogyan muzsikáltak, valamint hogy hányan muzsikáltak együtt, egy bandában. A **rokonsági kapcsolat** így gyakran bizonyult a **legfontosabb kapocsnak egy-egy zenekar felállításánál**: [Sanyi bácsi! Mennyire

¹⁹⁶ Kisbács, 2000. december 18. Az említett kocsma egyféle „zenésztőzsdeként” működhetett, ahol a zenészek megoszthatták egymással élményeiket, tapasztalataikat, illetve ahol a közönség előtti közös muzsikálások „versenyjellegűek” voltak, már ahogy erre Fodor Sándor Netti emlékezett: *Hunyadon! Mert... Hunyad... sok zenészek vótak. Hunyadon elmentek... muzsikálni, lemuzsikálták a lakadalmot’ Lemuzsikálták a lakadalmot, nemcsak egy, egy... lakadalom vot, három, négy, öt lakadalom! Akkor mikor végezték a lakadalmot, akkor bémentek a kocsma, az egész zenészek! Akik végezték a lakadalmot, s akkor leültek az asztalra: „Na? Hogy vagy?” „Jól vagyok.” „Jól keresel?” „Jól.” „Na, mit fizetsz?” „Egy’ fél liter pálinkát.” „Hát te?” „Én is akkor.” A másik is, nem hagyta el magát egyik se! Hogy gyengébb vagyok, mint a... Akkor nekifogtak vitatkozni: „Te! Én’ tudod mit muzsikáltam? Nem is juthatott volna senkinek eszibe. Olyan szépen muzsikáltam.” [S akkor elmuzsikálta.] Az... „De, hogy muzsikáltad?!” „Na nézzétek meg, nem is innét muzsikáltam, mert innét is, nézzétek meg, mert ilyent lemuzsikáltam. A, na, na de te le tudsz kíséreni engemet?!” Tudod, a brácsásnak. „Hát megpróbálom!” „Na, gyere.” *Osztán, le, lekísérte’ ha... lekísérte. Muzsikált olyan hangbúl. Osztán vot’ Feri! [Ifj. Varga Ferenc „Csipás”] A... ezek a kontrásokkal, a bőgősökkel mindig szeretett kitolni. Ef! F mollból muzsikált vártyitát. [Igen?] [nevet] Ef! F mollból vártyitát, nem tudod kísírni! Nem tudta, senki nem tudta kísírni. S akkor ő nagyot röhögött: „Na, lássátok fiúk? Tanuljátok!” [nevet] Kisbács, 2001. január 31.**

fontos a zenészeknél az, hogyha egy zenekarban a rokonok együtt muzsikálnak?] *Hát nagyon sokat számít. Nagyon sokat, segítenek egymásnak, és szívesen segítik ki egymást, mint, ha nem lennének rokonok. És a jó társ! Én azt is megmondom, mert mik úgy mondjuk, hogy... segítség vagy társ! [Igen.] A jó társ és a jó segítség, az... segít, egyik a másikra. Sőt, egy vendégmuzsikus meghívásakor is fontos szempont volt a rokoni viszony: [Hogy hívtak vendégmuzsikust? Ha hiányzott egy brácsás vagy egy primás a zenekarból, akkor kit hívtak?] Az, aki legközelebb vot, és... üsmerős vót nekik is. Igen. Mert, az hiányzott a zenekarból, és kellett eleget tenni a népnek, akkor a legközelebbiket, aki' Na. [Számított, hogy mondjuk jó, és akkor nem a legközelebbit, hanem azt hívják, aki jobb annál. Volt ilyen?] Hát' vuót. Vot, de hát, de az... az már ritka. Mert mindig, mindig a közelebbi rokonság, az az első.¹⁹⁷*

A rokonsági kapcsolatok gazdasági vetületei nemcsak pusztán magára a muzsikálásra vonatkoznak, hanem annak hanghordozó eszközeire is. A kalotaszegi cigányzenészek alapvetően **gyári hangszereken** játszanak, viszont ezek **beszerzése és karbantartása anyagi erőfeszítést és sok utána-járást jelent.** Egy jó hangszer megvásárlása olyan befektetés, amely hosszú távon megtérül, ezért törekednek, hogy minél jobb hangszereik legyenek, amelyeket jó pénzért gyakran tovább is adhatnak. Ezt a célt a zenészcsaládon belül a hangszer öröklése vagy céltudatos vásárlása biztosíthatja (például amikor egy apa hangszert választ és vásárol fiának), s így, az elmúlt évszázadban a kalotaszegi cigányzenészek körében szinte általánossá vált **a hangszerekkel való kereskedés, a folyamatos csereberélés.**¹⁹⁸ A hangszerekkel való kereskedés szintén a működési és társadalmi hálózatuk mentén történt, egyrészt mert számon tartották (vagy, hogy a hangszer értékét növeljék, kitalálták!), hogy egy adott hangszer kié volt, ki használta, másrészt pedig a hangszerek csereberélése újabb – immár gazdasági – kapcsolathálókat feltételezett. [Ez hogy van, vesz a zenész magának egy hangszert, vagy melyiket tartja és melyiket adja tovább?] *Á... Ha nem, ha nem teccik nekije. [Akkor tovább adja.] Akkor tovább adja, de ha teccik nekije, akkor asztat ott megtartja*

¹⁹⁷ Kisbács, 2000. december 18.

¹⁹⁸ A kalotaszegi cigányzenészek – megpróbálván lépést tartani a változó, technikailag is modernizálódó világgal – az utóbbi évtizedekben különböző elektromos hangszerek, valamint hangerősítő felszerelések vásárlásában is érdekeltté váltak, mely hangszerek, felszerelések az említett kereskedés, csereberélés tárgykörét tovább bővíthették, vagy éppen szűkíthették (például, hogy már nincs szükség cimbalomra, kisbőgőre, brácsára stb.).

magának. [Sanyi bácsinak volt olyan hegedűje, amelyik kedvence volt, ami sokat...] *Vót! Én sokat, sokat elcseréltem, de nem vot olyan, ez a legkedvencebb, mert ez... régibb... Ez régi. És még még, még most már a Csipásé, az, az még különb, mint ez az enyém!* [S az itt van Sanyi bácsinál?] *Itt van! A Csipás... itt van Sanyikánál' Abba a nagy'* – mutatott a ládára Fodor Sándor Netti, majd a vonószőrötetés kapcsán egy másik, elhunyt kollegáját is megemlítet: [S a vonót hogy szőröttették? Vette a szórt, vagy azt szerezte, vagy? Hogy volt?] *Tudod, hogy vót?! Ezt a szórt, amit most vettem, ez... úgy vót, hogy meghalt...'* *Gruci.* [Igen.] *És a felesége azt mondta: „Sanyi, nekem megvan a szőröm, van sok szőröm, megmaradt.” [...] Azt mondtam akkor a feleségének: „Hát átveszem én, ad át nekem.” Ideadta nekem.*¹⁹⁹ *Czilika Gyula a vidék egyik legaktívabb „hangszerkereskedője” is: [Hangszerekkel hogy álltok? Honnan szoktad szerezni a hangszert, mert tudom, hogy például te sokat jössz-mész és...] Hát hangszerem vót nekem mindig, hát én mindig vettem hangszert magamnak... [Hogy, hogy lehetett a régi időbe jó hangszerhez hozzájutni? Mert üzletben nem, nehezen.] Jó! Akkor is... Nekem... Kis Aladártól örököltem egy hegedűt, attól vettem. Hetven' hetvenötbe vettem azt. Na. [És az öregeknek a hegedűjével mi lett?] Hát Samu bátyámnak, képzeld el a hegedűt eladták, abból temették el. [Abból temették el.] Na.*²⁰⁰

¹⁹⁹ Kisbács, 2000. december 18. Állítólag a bánffyhungyadi ifj. Varga Ferenc Csipás primás hegedűjéről van szó, amit fia, ifj. Fodor Sándor Netti számára vásárolt, a vonószórt pedig a bonchidai származású Pusztai György Gruci primás özvegyétől vette. Egy későbbi beszélgetésünkkor Fodor Sándor Netti beszámolt arról, hogy vásárolt két új hegedűt, ezeket meg is mutatta: az egyik újabb, „nyersen” szól, tízmillió lejtért vette a fiának, aki a sajátját eladta januárban (ifj. Fodor Sándor Netti primás és a mérai ifj. Tóni Rudolf brácsás, köszönhetően a külföldi táncmuzika kapcsolatainknak, 2001 januárjában Ausztráliában muzsikáltak, s hazajövetelük előtt mindketten „jó pénzért” túladtak hangszereiken!), a másik „finomabb”, ez el volt hasadva, tehát javításra szorult, de ezért olcsóbb is volt, ezt magának. (A fia különben ez utóbbit is ki akarta sajátítani, mivel szerinte az erőshangú új hangszere csak a vendéglői muzsikálásra „alkalmas.”) A régi hegedűjét (*negyven éve van nálam*) nem akarja eladni, mert erős, „lakodalmas” hegedű, a keze is jól megszokta, s ezt a fiúunokájának szánja. (A kicsi fiú tanításához pedig már ott volt a szekrény tetején egy feles és egy háromnegyedes hegedű is!) Ugyanakkor – pontosan a hangszerekkel való kereskedés, az állandó csereberék miatt – fenntartással kell kezelnünk ezt a negyven éve van nálam „hangszerfelértékelő” állítást. Kisbács, 2001. március 13.

²⁰⁰ Egeres Gyártelep, 2001. október 29. Nem világos, hogy a kolozsi származású Lakó „Kicsi” Aladár, vagy a felesége nagypapja, a váralmási Pici Aladár gondolt. Ugyanakkor, mivel zavarosan fogalmaz (*örököltem egy hegedűt, attól vettem*), s mivel a vidék egyik legaktívabb „hangszerkereskedője” is, valószínű, hogy csak a hegedűjének értékét akarta így hangsúlyozni! Később Boros Samu bogártelki primásról van szó.

Egy cigányzenészcsaládban a gyerek zenei neveltetésének anyagi vonatatait azonban nemcsak a hangszer megvásárlása jelenti, hanem maga a **taníttatás is komoly gazdasági megterheléssel járhat**. „Családja vagy ő maga később anyagi áldozatot is vállal azért, hogy megfelelő hangszerrel, elismert mestertől tanulhasson, ill. ilyen mellett inaskodhassék.” – írja Sárosi, kihangsúlyozva, hogy a „tanítvány kezdettől fogva nemcsak repertoárt tanul, hanem a hivatásos zenélés mesterfogásaival ismerkedik”.²⁰¹ És a „mesterfogások” ellesése nem történt ingyen, főleg ha a „tanár” nem tartozott a szűk családhoz, vagy például ha a különböző muzsikálási alkalmakhoz már megfelelő ruházatot, olykor útiköltséget stb. kellett biztosítani. Az utóbbi évtizedekben a kalotaszegi cigányzenészcsaládokra az is jellemző, hogy – tudatosan megcélózva a már említett társadalmi felemelkedést – gyerekeiket a kolozsvári Zeneiskolában taníttatják, mintegy képzett, úri muzsikuskoknak nevelik, ami természetesen további költségeket ró rájuk.²⁰²

3.3. A zenészszakmán kívüli megélhetési forrásokról

A hivatásos falusi cigányzenészek számára a muzsika a megélhetést jelenti, mégis **adott esetekben munkavállalásra kényszerülnek, vagy alkalmi, keresetüket kiegészítendő munkalehetőségek után néznek**. „A falusi cigányzenészek nagy többsége századunk folyamán sem élt meg csupán a zenélésből. Valamilyen egyéb foglalkozást is kellett vállalnia. Ilyen volt elsősorban a kovácmesterség; de lehetett napszámos munka vagy egyéb, a parasztok által többé-kevésbé lenézett alkalmi munka.” – idézem ismét Sárosit.²⁰³ A szakirodalmi hivatkozások által gyakran említett cigánymuzsikusság és kovácmesterség közötti összefüg-

²⁰¹ Sárosi: 1980: 81.

²⁰² Például Fodor Sándor „Netti” családjával a fia zeneiskolás volta miatt költözött Egeres Gyártelepről Kisbácsba: *Nehéz vot a návéta [‘ingázás’] is, hogy reggel olyan korán, mondom Olginak: „Olgi, kéne fiam, kéne, hogy megyünk egy... vagy Kolozsvárt, vagy közelebb, hogy... onnat, inkább mi csináljuk a návétát. Ő csinálta inkább, Olgi csinálta innét a návétát Egeresre, s innét járt akkor a tizenhetes busz! Innét. [Kolozsvárra.] Kolozsvár, s akkor innét járt a fiú be, a zeneiskolába.* Kisbács, 2001. május 7. Czilika Gyula nagyobbik fia, ifj. Czilika Gyula is évekig ingázott, hogy befejezhesse zeneművészeti tanulmányait.

²⁰³ Sárosi: 1980: 76.

géseket²⁰⁴ a jelen kutatás további vonatkozó adalékokkal erősíti: a mérai Árusok a családi emlékezet szerint eredetileg kovácsok voltak,²⁰⁵ és feltételezem, hogy a magyarlónai Kovács zenészdinasztia családneve is kapcsolatban áll egykori mesterségükkel. Azonban a 20. században már elsősorban a napszámos vagy kőműves alkalmi munka jellemezte a kalotaszegi cigányzenészek egyéb megélhetési forrásait. Ezt, a mondhatni hagyományos foglalkoztatási kört (zenész, de vállalt alkalmi munkát is) bontotta meg a szocializmus korszaka, amikor kötelezővé vált a hivatalos munkavállalás:²⁰⁶ ahogyan már említettem, így lett Fodor Sándor Netti fűtőmunkás,²⁰⁷ Berki Ferenc Árus kéményseprő, Czilika Béla gyári munkás, Czilika Gyula szabó stb. (Azaz hivatalosan munkás, aki „szabadidejében” zenész, nem hivatalosan, de saját valóságos társadalmi hálózatában továbbra is elsősorban zenész, aki rendelkezik „munkakönyves” állással is.) A munkavállalási körülmények és szokások 1990 után gyökeresen megváltoztak: párhuzamosan a tradicionális zenészvilág felbomlásával ismét az alkalmi munkavállalások kerültek előtérbe (ezek közül is hangsúlyosan a kereskedelem, el egészen a magyarországi csencselésig), sőt, a kalotaszegi cigányzenészek körében az utóbbi évtizedben kialakult egy „kettős” munkanélküliség is: általában képzetlen munkaerőként nemigen tudnak elhelyezkedni,²⁰⁸ de már zenészként sem foglalkoztatják őket!

²⁰⁴ Például már az első név szerint feljegyzett 18. századi cigányprímást, Czinka Pannát is földesura „14 éves korában egy bögőshöz adta férjhez, aki egyben kovács is volt. [...] Czinka Panna a hegedülés és a háztartási munkák mellett férjének is segített a kovácsműhelyben.” (Sárosi: 1971: 65)

²⁰⁵ *Illendőképpen mondjam asztat: a két Árus az se vot, votak... először nem tudom mienyek, mert a szüleik ne, azoknak' nem votak zenészek, me kovács vot' az édesapjik. [...] S minden eseten, hogy a két fiú nem akart kovács lenni, az Árusok' lopva muzsikáltak!* Méra, 1994, Könczei Csilla beszélgetése Berki Ferenc Árussal.

²⁰⁶ És ez nemcsak a férfiakra vonatkozott: [És Sanyi bácsi feleségének volt valami állása, vagy ő csak itthon, a háznál volt?] *Hát neki több nyugdíja van, mint nekem.* [nevet] [Ó hol dolgozott?] *Egeresen a, a vegyi'* [Ott, a gyárban?] *Igen, ott a gyárba, vegyi...* [nevet] *De most is... mikor úgy pénzhány van: „Na igen, mert te kevesebbet kapsz, mint én”.* (Valószínűleg az Egeres Gyártelep krétagyáráról van szó.) Kisbács, 2000. december 18.

²⁰⁷ [Sanyi bácsinak volt a zenén kívül állása?] *Nekem, én fűtő vótam, az.* [S azért kapott rendes fizetést az államtól.] *Igen! Vot a... fizetésem az államtól, és azonkívül mentem muzsikálni minden szombaton, minden vasárnap.* Kisbács, 2000. december 18.

²⁰⁸ Ezért jelenleg egy permanens munkahelykeresés jellemzi őket: például Czilika Gyulát, miután szabóként már nem akart/tudott dolgozni, egy ideig még Egeres Község Polgármesteri Hivatala is foglalkoztatta, mint takarító személyzet (igaz, csak egy igen rövid ideig, mert zenészsztentitása rangon alulinak érezte ezt az állást).

A kalotaszegi cigányzenészek – a helyi romaközösségekhez hasonlóan – nemigen rendelkeztek saját földtulajdonnal, hanem **csak kisebb háztáji gazdasággal**. [A Czilikáknak volt-e földje, kertje, vagy csak a muzsika volt mindig?] *A muzsika vot! Csak a muzsika. Igen, annyink vot.* [De háziállatokat biztos tartottatok.] *Hát igen! Disznót, tyúkot, az vot, igen.* [Volt, ott kint.] *Bogártelkén, igen.*²⁰⁹ Fodor Sándor Netti mesélte, hogy első, román asszonnyal „kötött” házassága révén Szucságban volt egy kis földje: [Sanyi bácsinak kertje, földje volt-e?] *Vót! [S dolgozott rajta?] Vót a... az én első feleségem, Szucságba.* [Igen?] *Ott nősültem meg, az én első feleségemmel' vótunk földen. Vót nekem egy kert... [...]* [S itt Bácsban csak a kert van, itt...] *Csak ez! Hát nincsen semmi kert, csak ez, né.* [Igen.] *Na.*²¹⁰ [És volt akkor állatja is Sanyi bácsinak?] *Vót nekem. Szucságba vot tehenem! Vót tehenem.*²¹¹

3.4. A zenészstátus a falusi hétköznapiakban

Mivel foglalkozik egy cigányzenész, amikor nem muzsikál? Hogyan telnek a hétköznapijai, amikor tudvalevő, hogy a muzsikálási alkalmak általában (kevés kivétellel) a hétvégeket érintik? A válasz egyszerű: a kivívott és közösség által elismert **zenészstátusa meghatározza mindennapjait** is. Akkor is, ha otthon pihen,²¹² hiszen a megfogadás szándékával bármikor betoppanhat valaki: [S volt olyan éve Sanyi bácsinak, hogy minden hétvégén lakodalmat kellett muzsikálni?] *Minden hétvégén, sok, sok. Sokat muzsikáltam, nagyon. Jaj-jaj! Örvendtem, s imádkoztam, hogy adja az Isten, ne legyen, ne jöjjön senki, hogy' fogadjon meg a jövő hétre. Itt van Olgi, mondja meg ő is, hogy ott a... [nevet] Igen. „Te! Bár ne jönne...” De ha már jött, akkor nem mondhattam vissza. Mert nagyon, nagyon sokan jöttek.*²¹³ Akkor is, ha napszámosként vagy kőművesként, vagy más munkahelyen dolgozik, hiszen bármikor felkérhetik, hogy muzsikáljon, illetve

²⁰⁹ Egeres Gyártelep, 2001. október 29.

²¹⁰ A kishácsi házuk körüli kis virágos- és veteményeskertre, valamint az udvaron lévő lugasra utal, a szőlőt idős korában ő maga gondozta.

²¹¹ Kishács, 2000. december 18.

²¹² Fontos megjegyezni, hogy szabadidejükben sokszor összegyűlnek pusztán a muzsika, azaz a gyakorlás céljából is!

²¹³ Kishács, 2000. december 18.

gyakori, hogy egy-egy megfogadás miatt el kell kérezkednie.²¹⁴ És akkor is, ha éppen a kocsmában üldögél (mert a zenésznek mindig fizet valaki, ha húzza), vagy házalva élelmet és ruhát kéreget (mert a „mi” zenésziünk), vagy akár az utcán beszélget (mert biztosan szóba kerül a muzsika).

Ugyanakkor **a zenészstátus meghatározta/meghatározza hétköznapi „befektetéseiket” is.** Például hagyományosan sokat adtak a külsőségekre: anyagi lehetőségeikhez mérten megpróbálták nemcsak muzsikálási alkalmakkor, hanem a hétköznapiakban is elegánsan öltözködni (ing, öltöny, nyakkendő, kalap stb.). Vagy a tehetősebbek – nagyfokú mobilitásuknak köszönhetően – igen gyorsan követték és vásárolták a legújabb technikai felszereléseket: [Hallottam, hogy volt Sanyi bácsinak motorbiciklijé, az hogy volt, hogy vette meg?] *Vót!* [nevet] *Hát úgy hogy, úgy hogy én jártam dógozni!* [Igen.] *És a vonat Szucságból egészen... ide, a vonatig elég messze volt az állomás', és kellett menjek sokszor délután be dógozni. S akkor, gondoltam, veszek magamnak motorbiciklit. Vot a barátomnak egy motorbiciklijé: „Te, honnat szerezted?” „Innét és innét. Tudok valakinél egy jó motorbiciklit!”, de nem motorbicikli vot az, olyan kicsi kecske, olyanra, hogy mondják?* [Igen.] *Olyan kicsi kecske vot. Na, még most is fizetem az adóját!* [Igen?] *Akinek...* [S járt vele?] *Jártam vele!* [Muzsikálni is járt vele?] *Jártam vele muzsikálni! Mentem. Biza.* [És hogy volt az, hogy Sanyi bácsinak volt Szucságban először tévéje?] *Igen!* [S akkor jártak az emberek Sanyi bácsihoz?] *Jártak az emberek, jöttek is. Vót tornácos házam, kitettem oda a tornácra! Na, s jöttek és nézték. Hoztak italt ottan!* [S lehetett diskurálni.] *Lehetett diskurálni.*²¹⁵ Ez a tendencia az utóbbi években is megfigyelhető volt: nem egy kalotaszegi cigányzenészcsaládban láttam különböző hanghordozó készülékeket (rádió, kazettás magnó, CD-lejátszó, erősítő stb.), háztartásuk technikailag

²¹⁴ Például a mérai legifjabb Tóni Rudolf az utóbbi években egy kolozsvári üvegyárban dolgozott, ahonnan szinte heti rendszerességgel kérezkedett különböző muzsikálási alkalmak miatt.

²¹⁵ Kisbács, 2000. december 18. A technikai felszerelések az utóbbi évtizedekben egyúttal újabb szabadidős tevékenységeket is jelenthettek: [Szokott újságot olvasni Sanyi bácsi? Vagy rádiót hallgatni?] *Én rádiót hallgattam, akkor mikor fiatal votam. [...]* [És tévét szokott nézni Sanyi bácsi?] *A tévét igen! Én avval alszok el.* [Igen?] *Ahogy hallom, hogy... [Mit szokott nézni?] A... én csak a... a Dunát, vagy a... kettes!* [Igen, a magyar kettes.] *Igen, mert azt értem! Ha nem is nézem, hallom a beszédet!* Kisbács, 2001. május 7.

a kor követelményeinek megfelelő (hűtőszekrény, gáztűzhely, mosógép stb.), sőt, már a személyi számítógép sem ritkaság.²¹⁶

3.5. A városi táncházakban való muzsikálás és a külföldi utak anyagi vetületeiről

Az 1970-es években induló **magyarországi, majd erdélyi városi táncházak revival jellegű mozgalma**, valamint az ezzel összefüggő és sajnos egyre kevésbé tudományos célokat követő népzenei „gyűjtőinvázió” **jelentős hatással bírt a kalotaszegi cigányzenészek működési és gazdasági hálózatára**, mivel új érdeklőségeket ébresztett és egyben új és dinamikusabban táguló „piacot” jelentett számukra. Így „bevált” és „felkapott” adatközlőként különböző fesztiválok és találkozók állandó vendégeivé váltak, táncsoportokat kísérték, városi táncházakban és táncházatáborokban muzsikáltak, lemezek jelentek meg, és mindezek hatására hangsúlyos médiavisszhanggal rendelkeztek, magyarán közismertekké váltak szélesebb, tőlük akár idegen társadalmi rétegekben is. Mindez az otthoni hivatásra jelentős tényezőként hatott: másképp fogadták meg a már „felfuttatott” zenészeket, és másképp a gyűjtők, a táncházasok, a média számára ismeretlen zenészeket. A fiatalabb cigányzenészeknek pedig így érdekükké vált és alkalmuk adódott rögzített felvételekről visszatérni a „régizenei muzsikát”, hiszen tudatosult bennük, hogy mit kell húzni az otthoni közönségnek, vagy mit egy budapesti táncházatálalkozóknak, mire mulat a falubelije, s mi érdekli a gyűjtőt.²¹⁷

A kalotaszegi cigányzenészekben igen hamar tudatosult, hogy a táncházakon keresztül tulajdonképpen újabb és újabb közönségekkel bővíthet a szolgáltatói körük, s egyúttal érzékelve saját közegük hagyományos táncéletének folyamatos bomlását, **megpróbálták** maximá-

²¹⁶ Érdekes, hogy a fiatalabb nemzedék a hanghordozó készülékeket vagy a számítógépet már mint a „régizenei muzsika” megszólaltatására, tárolására is használják: Czilika Gyula például édesapja hegedűjátékát kazettás magnón hallgattatta meg velem, legifjabb Tóni Rudolf pedig megkért, hogy másoljak neki „öregek” által muzsikált kalotaszegi hangszeres népzenei, mp3-as formátumban!

²¹⁷ Kőnczei: 1997: 37. Fodor Sándor Netti mondása volt, hogy már a háza előtt megálló személygépkocsi rendszámablájáról tudja, hogy „milyen” muzsikára akarják megfogadni, azaz vendégét mi fogja érdekelni.

lisan **kihasználni a táncház nyújtotta közvetlen és közvetett pénzszerzési lehetőségeket.**²¹⁸ Természetesen érzékelik az itthoni és a külföldi meghívások, megfogadások közötti anyagi különbségeket (jóval kevesebbért muzsikálnak például egy kolozsvári táncházban, mint Budapesten, de az igazán nagy pénzszerzési lehetőségnek egy-egy nyugat-európai vagy még távolabbi meghívás számít): [Sanyi bácsi táncházban mikor muzsikált először?] *A táncházba? Itt... Kolozsvárt... [...]* [Hogy fogadják meg Sanyi bácsiékat, hogy fogadták meg a zenészeket a városi táncházakba? Tehát jönnek és mondják, hogy ennyiért?] *Aztán! Igen, itten, itten a táncházba, városba, hát én nem vót... amennyit tudtak adni. Én nem vót, nem... vótam igényes' Ha adtak, adtak, és ha nem', úgyis jó vót!* [S külföldön? Ott, külföldön, ott fizettek.] *Külföld, ott már, ott már fizetnek, ott már' Ott belévót a... izé, a napi... Ott nem vót, hogy... máma nem adunk csak ennyit, vagy... Minden nap ennyi... [Előre megegyeznek?] *Előre, előre megvót egyezve, megvótunk egyezve. A tanítás is! Nem számított, hogy tanításra muzsikáltunk vagy táncra! Tánctanítás vagy zenetanítás! Nem számított semmi, a napidíj ennyi. Egy csomag cigaretta, és ennyi pénz.* [Igen.] *Na.*²¹⁹ A meghívásokat stúdiófelvételek követték, amelyek szintén jelentős anyagi haszonnal jártak: [Sanyi bácsinak nagyon sok lemeze jelent meg. Meg tudja számolni, hogy hány?] *Va... nem tudom. Ott na... hát nem tudom.* [A régi időben egy lemeze volt, nem?] *Egy!**

²¹⁸ Érdekes, ahogyan a táncházak hagyományápoló és -őrző szerepkörére a tradicionális hangszeres zenét játszó erdélyi cigánymuzsikusok anyagi szempontból reagálnak: bizonyos vonatkozásokban a tudatos „hagyománymentés” a tradicionális zenészsakma átmentését is jelentheti, hiszen azt a zenét, amit már otthon, saját környezetében nem igényelnek, tehát nem lehet belőle megélni, a városi táncházakban (és főképpen külföldön) megfizetik.

²¹⁹ Kisbács, 2000. december 18. Különbön Fodor Sándor Netti volt a kalotaszegi cigányzenészek közül – talán életútjának is köszönhetően – a táncházások számára legismertebb és legfelkapottabb, élete utolsó évtizedeiben világot járt muzsikusa: [Sanyi bácsi nagyon sokat muzsikált külföldön. Megszámolta már, hogy hányszor hol járt?] *Nem!* [Nagyon sokat járt.] *Nagyon sokat jártam. Hát nincsen az, az ország, hogy ne jártam vona, csak...* [Amerikában hányszor volt?] *Négyszer!* [Négyszer. S Hollandia?] *Minden évbe. Hollandba is négyszer! Franciaországba háromszor, most megyek az idén, megint megyek.* [Negyedszer.] *Igen, negyedszer megyek.* [S Magyarországon már meg se lehet számolni.] *Azt már nem lehet, fiam! Többet vagyok Magyarba... [nevet] Azt már nem lehet, onnan élek!* Kisbács, 2001. május 7.

*Pesten, egy lemezt csináltam.*²²⁰ [Aztán kilencven után...] *Azután folytat-folytak.*²²¹

A fiatalabb nemzedékhez tartozó Czilika Gyulát később „fedezte fel” a külföldi (magyarországi) táncházas közeg: [Hogy találkozta a táncházásokkal először, hogy emlékszel erre, mikor kerültél kapcsolatba?] *Táncházak?* [Igen.] *Hát kilencventől.* [Kilencventől?] *Kilencventől. Azelőtt jöttek ezek a magyarországiak, Inaktelkén találkoztunk így bulin, esküvőkön, keresztelőkön.* [A nyolcvanas években te nem jártál Magyarországon?] *Nem! Nem.* [Csak utána mentél.] *Votam a táncsoporttal, votam Magyarba. De így... táncházba nem találkoztunk.* [Már jelent meg neked is CD-d, kazettád.] *Igen, van. Két CD! Van a váralmási „Pici” Aladárral és a türei Lengyel Lacival.* [Igen. És ez hogy volt, megkerestek, hogy na most ezt kellene muzsikáljad, és akkor...] *Hát igen, megkerestek és’ hát vagyok Aladárral!* [S ki kísért téged ezeken a CD-ken?] *Váralmásról. Ötvös Berci és Ötvös Sanyi. [...]* [S a türei CD-n?] *Csak, csak ők! Igen.* [És az milyen kíséret? Jó, jól muzsikálnak?] *Jó, hát... na valódi stílusban...* [Öregek.] *Öregek, hát...* [És szerinted miben különbözik egy külföldi kereket az itthonitól?] *Hát nagy a különbség.* [Nagy a különbség, mi? Jobban lehet ott keresni?] *Hát igen, meg lehet élni belőle. Sajnos itt’ nem lehet megélni mostan’ zenéléssel.*²²²

3.6. A „piac” változása és felbomlása

A tradicionális zenészvilág felbomlásának következményei elsődlegesen a kalotaszegi cigányzenészek gazdasági helyzetét érintették: a hangszeres népzene az elmúlt évtizedekben (erőteljesebben 1990 után) folyamatosan változó befogadó közege, az egyre szűkülő „piac” **gyökeresen meg-**

²²⁰ Lásd: Fodor Sándor *Netti – kalotaszegi népzene* (Halmos Béla szerk., Hungaroton SLPX/HCD 18122, Budapest, 1987/1988).

²²¹ Kisbács, 2000. december 18. A jelen kutatásnak nem célja a szerzői jogviszonyok kérdéskörének tárgyalása, viszont érdekes volna körüljárni, hogy a tradicionális hangszeres népzeneben az egyszeri, muzsikát érintő kifizetéseken túl igényelhető-e jogdíj, valamint hogy vajon egy kalotaszegi cigányzenész például egy hollandiai hangstúdióban ugyanolyan jogviszonyok alapján kötött-e szerződést, mint egy akármilyen más hivatásos előadóművész?

²²² Egeres Gyártelep, 2001. október 29.

változtatta a kalotaszegi cigányzenészek gazdasági helyzetét, s ez hatással volt működési és társadalmi kapcsolathálójukra is.

A hagyományos táncélet megszűnése, valamint a zenei ízlés változása fokozatosan ellehetetlenítette a zenészként való megélhetést: [Ha ma meghívják Sanyi bácsit lakodalomba, ugyanilyen sorrendben kell muzsikálni, vagy...] *Hát...igen! De a, de most már nagyon ritkán!* [A legényest például tánc...] *Nem, ritkán a legényes' és ritkán fogadnak már meg! Mert... fogadják ezeket a' másféle zenészek, ott szinktrézizátorral ['szintetizátorral'] [...]* *Most lesz egy lakadalom, hogy már szólottak, hogy vigyázz májusba! Kell, hogy menjek' az... én, éngemet akarnak. Na. De vannak ezek a Gyuszikákéé,²²³ ezek, ezek nincs, ezeknek nincsen brácsik, nincsen bőgők. Dob! Hegedű! És... [Szintetizátor.] Szintrézizátor és gitár! Na! Azok osztán...ők. [És...] De, na de[!]... szeretik. Me... muzsikálnak' így is, úgy is, na. Mit mondjak nekik?²²⁴ Ugyanakkor már az említett Czilikák sem tudnak a helyi muzsikálásból megélni: [Ünnepekkor jársz muzsikálni, karácsonyba jársz köszönteni?] *Karácsony, igen. Megyek, megyek, igen!* [Egyedül, vagy...] *Nem! Egy hegedű – brács, vagy egy hegedű hermonikával. [Igen, értem.] Kántálni!* [S végig, János, István'] *Hát most már... ez mát le, kiháló félbe van Kalo, a Nádas mentén, de régen mentem. [Mentél?] Istvánozni, Jánosozni!* [S most már nem hívnak?] *Most már nem nagyon. Alig csinálnak mostan bált. Nem akarnak már bált se csinálni karácsonyba, csak tánc, nem akarnak a fiatalok, itt a Nádas mentén. A könnyűzene kell, a diszkó. [Diszkó. S honnan hívják ezeket a zenekarokat?] Hát most' Kolozsvárról! Jobbról, balról. [Hát de ti is muzsikáltatok diszkót annak idején...] Hát igen, mi is muzsikálunk ilyent. Na.²²⁵ (Máskülönbben napjainkban a**

²²³ A bogártelki ifjabb Czilika nemzedékre érti: Czilika Gyulára és testvéreire.

²²⁴ Kisbács, 2001. január 31.

²²⁵ Egeres Gyártelep, 2001. október 29. Például az elmúlt években divat volt a Nádas mentén egy nyárádszeredai(!) „Sári” diszkó-zenekar megfogadása is, természetesen a helyi cigányzenészek kárára. Ez a zenekar főleg magyar, román és nemzetközi könnyűzenét játszik elektromos hangszereken, de repertoárjuk tartalmaz stilizált népzénet is (vagy ahogyan a közbeszéd nevezi: „lakodalmi rockot”). Az utóbbi évtizedben alakult egy hasonló felállású „helybeli” zenekar is, kalotaszentkirályi és kőrösfői magyar emberek részvételével, szintén konkurenciát jelentve a helyi cigányzenészeknek. Különbön a kalotaszegi cigányzenészek közül talán pont a fiatalabb Czilika nemzedékek tudták ideig-óráig a lépést tartani a változó divathullámokkal (Czilika Bélát láttam és hallottam angolul is énekelni az elektromos orgona mögül!), de a legújabb divathullámokat már ők sem tudták követni. Így talán nem véletlen, hogy Czilika Gyula az egyik beszélgetésünk alkalmával azt kérte tőlem, hogy a mérai és inaktelki ismerőseimet próbáljam a „régii” téli táncalkalmak megszervezésére biztatni, persze úgy, hogy őt fogadják meg.

kalotaszegi zenészsakma teljes ellehetetlenítését – mintegy a bomlási folyamat végkifejleteként – a hanghordozó eszközökről (gyakran a személyi számítógépről) szolgáltatott zene jelenti.)

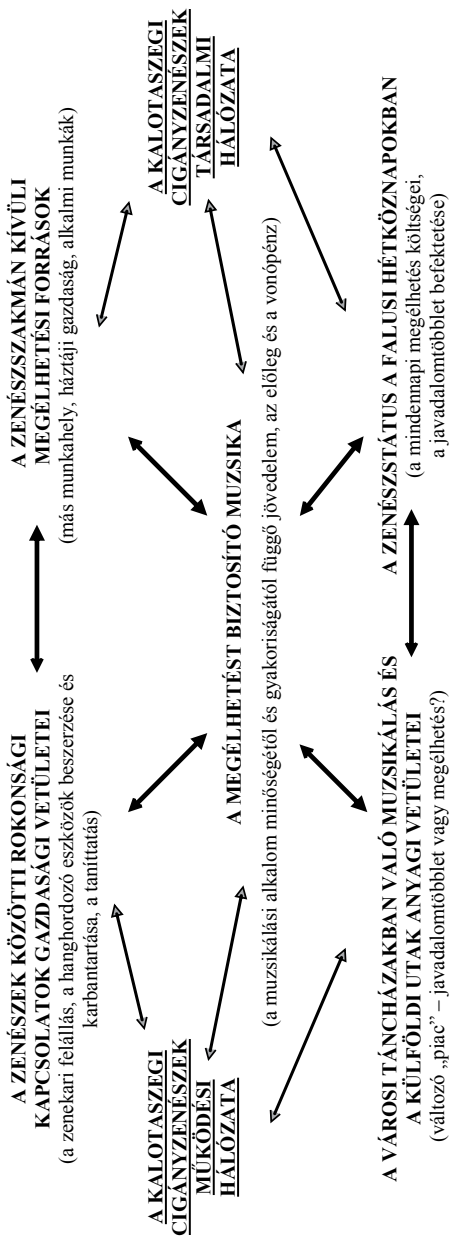
Azok a kalotaszegi cigányzenészek, akik a városi táncházakon keresztül kapcsolatba kerültek a hagyományörző mozgalmakkal, s ezáltal lehetőségük nyílt akár külföldön is muzsikálni, az elmúlt időszakban teljesen átalakították pénzbevételeiket. Így, amit egy ideig javadalomtöbbletként értékeltek, az a megélhetés elsődleges forrásává vált: [Mondta Sanyi bácsi, hogy amikor elmegy külföldre, akkor ott jól lehet keresni, és hogy megőrzi ezt a keresetet.] *Meg!* [Erre lehet építeni?] *Igen, erre építék. Erre építék, mert öregségemre ebből lesz egy kis tartalékpénzem, hogy temessenek el! Mert, ha nincsen pénz, kölcsön pénzből nem tudnak. Mert nincsen, ki ad nekik pénzt? De én arra építék, hogy legyen egy kis pénzem, hogy tudjunk élni!* [...] [Sanyika is most megy, s akkor...] *Sanyika is most ha menjen, akkor csak-csak valami lesz neki... Én ha vótam, van látszatja! Van látszatja. Nagyon jól vagyunk, mindent beszereztünk magunknak: bévezettük a vizet, a gázt! Mindent. Építettünk.* [Igen, látom.] *Pénzünk is van letéve, hogy kapunk egy kis kamatot.* [A bankba?] *A bankba. Nem a bankba, a csekbe tette...*²²⁶ *Van egy kis tartalék, hogy onnat ha nincsen? Nem elég a nyugdíj, nem, hogy fizessünk, ami kell, a ház részire, minden, akkor... kapunk onnat is egy kis pénzt.* [Igen.] *S van mihez nyúlunk, fiam!*²²⁷

Összegezve: **a kalotaszegi cigányzenészek gazdasági hálózata a megélhetést biztosító muzsika köré szövédik.** (Lásd mellékelve a 7. ábrát.) A muzsikálási alkalom minőségétől és gyakoriságától függő jövedelmüket ugyan befolyásolhatja a zenészek között fennálló rokonsági kapcsolatháló, a zenészsakmán kívüli megélhetési források, újabban a városi táncházakban való muzsikálás és a külföldi utak, stúdiófelvételek anyagi vetületei (először mint javadalomtöbblet, később akár mint a megélhetés elsődleges forrása), s nem utolsósorban a zenészstatus hét-köznapi megélése, de egy zenész addig hivatásos, ameddig a muzsikából él. És talán ezért egy igen érdekes és elgondolkodtató helyzethez ért a hivatásos falusi cigányzenészelet: amikor a 15. században megjelentek

²²⁶ A Román Állami Takarékpénztár rövidítése: CEC. (Az Amerikai Egyesült Államokból hazahozott többévi keresetéről van szó.)

²²⁷ Kisbács, 2000. december 18.

A kalotaszegi cigányzenészek gazdasági hálózata:

7. ábra

a Kárpát-medencében, akkor a „nemes emberek szolgálatában működő hegedűs-kovács cigányok nyilvánvalóan a falu népével is érintkeztek és nem valószínű, hogy stílusban és repertoárban lényeges különbség lett volna uraknak és parasztoknak játszott zene között.”²²⁸ Később a falusi hivatásos cigánymuzikusok a hagyományos tánczenei kultúra őrzőivé és közvetítőivé, sőt, közvetett és közvetlen módszerekkel alkotóivá váltak, elszakadva a „magas” kultúrától. Jelenleg pedig – a tradicionális zenészvilág felbomlásával – ismét a városi elit kultúrkörök értékelik és fizetik meg muzikájukat, tehát a zenei működésük megjelenése és megszűnése közötti időív összeért.

²²⁸ Sárosi: 1996: 44.

3. Varga Márton „Csipás” primás, Szentpéter Lajos brácsás és Viski József kishógós.
Juhmérés a „Tollusoknál”, Magyarlóna, 1985